

BİR EMEVÎ VÂLİSİ VE KOMUTANI: MESLEME B. ABDÜLMELİK B. MERVÂN*

Hanoğlan HACIYEV

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doktora Öğrencisi

ÖZET

Emevî Devleti'nin önde gelen komutanları arasında yer alan Mesleme b. Abdülmelik Bizans ve Kafkasya cephelerinde önemli seferlere kumanda etmiş, bunun yanı sıra ülke içinde meydana gelen bazı tehlikeli isyanları bastırmıştır. Ayrıca iki önemli eyalette valilik yapmıştır. Askerî dehası bakımından İslâm tarihinin meşhur komutanlarından olan Hâlid b. Velîd'e benzetilmiştir. Bu başarılarından dolayı bazı tarihçiler tarafından halifelik yapan dört kardeşinden daha kabiliyetli bulunmuştur. Bu makalede Mesleme b. Abdülmelik'in askerî ve siyasî faaliyetleri yukarıda bahsettiğimiz yönleri ile ele alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mesleme b. Abdülmelik, Emevîler, Bizans, Hazarlar.

ABSTRACT

An Umayyad Governor And Commander: Maslama b. Abd al-Malik b. Marwan

One of the great army commanders of Umayyads, Maslama b. Abd al-Malik, commanded the important campaigns at the fronts of Byzantium and Caucasus, in addition to this he had suppressed some dangerous rebellions in the country. He also governed two important provinces. From military genius perspective, he is compared to Halid b. al-Walid. Because of his successes he is considered by many historians as more capable than his four caliph brothers. In this article Maslama b. Abd al-Malik's military and political activities will be examined from the above mentioned aspects.

Key Words: Maslama b. Abd al-Malik, Umayyad, Byzantium, Khazars.

GİRİŞ

Emevîler döneminin büyük komutanlarından olan Mesleme b. Abdülmelik annesinin bir cariye olması sebebiyle halifelik görevine getirilmemekle birlikte gençliğinden itibaren babası Abdülmelik, babasının vefatından sonra ise sıra ile halifelik yapan kardeşleri döneminde de Bizans cephesindeki savaşlarda komutan olarak görevlendirilmiş, ayrıca bazı idari görevlerin başına getirilmiştir. Babasının vefatının ardından halifelik yapan kardeşi I. Velîd b. Abdülmelik dö-

* Bu makale, 2006 senesinde Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalında, Prof.Dr. İsmail Yiğit danışmanlığında hazırladığım "*Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri*" adlı yüksek lisans tezimin bilimsel verileri esasında hazırlanmıştır.

neminde Anadolu'ya hemen her yıl yaz ve kış seferleri düzenleyerek bu cephe-
de birçok kale ve şehri fethetmiş, Bizanslılar'ın ilerlemesini durdurarak çok az
komutanın elde edebildiği başarılarla imza atmıştır. Velîd'den sonra halife olan
Süleyman b. Abdülmelik döneminde de Bizans'a askerî seferleri devam ettiren
Mesleme 717 senesinde İstanbul'u kuşatma altına almıştır. Ancak
Mesleme'nin bütün çabalarına rağmen bir sene süren bu kuşatma başarısızlık-
la sonuçlanmış ve Süleyman b. Abdülmelik'in vefatının ardından yerine geçen
Ömer b. Abdülazîz'in emriyle 718 yılında kuşatmayı kaldırarak geri dönmüştür.
Bundan başka Mesleme'nin ülke içinde asayişin sağlanmasında da büyük hiz-
metler yaptığını söyleyebiliriz. Ömer b. Abdülazîz döneminde başlayıp, II. Yezîd
b. Abdülmelik döneminde devam eden Haricî isyanını ve ayrıca yine Yezîd b.
Abdülmelik döneminde vuku bulan Yezîd b. Mühelleb isyanını bastırmakla ade-
ta Emevî Devleti'nin bir süre daha ayakta kalmasını sağlamıştır. Yezîd b.
Mühelleb isyanını bastırmasının ardından kısa bir süre Irak ve Horasan valiliği-
ne getirilen Mesleme, Velîd Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerinde
de farklı zamanlarda olmakla toplam üç defa İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre
valiliğine tayin edilmiştir. İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valiliği esnasında
Hazarlar'a karşı başarılı seferler yapmış, bölgenin önemli kale şehirlerinden
olan Derbend'i ve civardaki bazı kaleleri fethederek Hazarlar'ın akınlarına karşı
bir set oluşturmuştur.

Yukarıdaki konuları ele alan bu makalemizde, ilk önce Mesleme b.
Abdülmelik'in doğumu ve yetişmesi hakkında kısa bilgi verilmiş, ardından Bi-
zans seferleri ve İstanbul kuşatması ele alınmıştır. Daha sonra isyanların bastı-
rılmasındaki rolü üzerinde durulmuştur. Ardından Mesleme'nin valilik görevleri
ve valilik yaptığı bölgelerde gerçekleştirdiği askeri seferler ve diğer icraatları in-
celenmiştir. Son kısımda ise Mesleme'nin Emevî ailesi içindeki yerine değinil-
miştir.

1. Doğumu ve Yetişmesi:

Emevîler'in Mervâniler koluna mensup olan Mesleme'nin tam adı Ebû
Saîd, Ebû'l-Asbağ, Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân b. Hakem el-Kureşî el-
Ümevî'dir¹. Sarışın olması ve atılganlığından dolayı "el-Cerrâdetü's-safrâ"(sarı
çekirge) lakabı ile tanınmıştır². Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın oğlu olup
annesi bir cariyedir³. Mesleme'nin doğum tarihiyle ilgili olarak Belâzürî, onun

¹ İbn Hazm Endelüsî, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1982, s. 103; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut 1403-13/1983-92, XXVII, 562-563; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb Arnaût v.dğr.), I-XXV, Beyrut 1401-09/1981-88, V, 241; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Haydarâbâd 1325-27/1907-09, X, 144.

² Zübeyrî, *Nesebü Kureyş* (nşr. E. Levi Provençal), Kahire 1982, s. 165; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf* (nşr. Süheyl Zekkâr-Riyaz Ziriklî), I-XIII, Beyrut 1417/1996VIII, 359; Mizzi, XXVII, 563; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, V, 241; İbn Hacer, X, 144; Safedî, *Kitâbü'l-Vâf bi'l-vefeyât* (nşr. Helmut Ritter v.dğr.), I-, Wiesbaden 1381/1962, XXV, s. 584.

³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 359; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), I-XI, Beyrut ts., VI, 420; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târîh* (nşr. C.J. Tornberg), I-XIII, Beyrut →

Abdullah b. Zübeyr'in Ümeyyeoğulları'nı Medine'den çıkardığı yıl doğduğunu rivayet etmektedir⁴. Burada Medine halkının Yezîd b. Muâviye'ye biatı terk ederek onun valisini görevden uzaklaştırmaları, Medine'de ikamet eden Emeviler'le müttefiklerini Mervan b. Hakem'in evinde muhasara etmeleri ve daha sonra onları şehirden uzaklaştırmaları kastedilmektedir ki, bu gelişmeler 63 (682-683) yılında yaşanmış ve kısa süre sonra Harre Savaşı vuku bulmuştur⁵. 63 (682-683) yılında doğan Mesleme'nin hayatının ilk yılları hakkında kaynaklarda neredeyse bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun babasının himayesinde iyi bir şekilde eğitim aldığı ve yetiştirildiği tahmin edilmektedir⁶.

Mahmûd Şîr Hattab, Mesleme'nin Emevî sarayında büyüyerek askerî, idâri ve siyâsi cihetten yetiştirildiğini, Kur'an, Arap nesir ve şiiri ile birlikte devrinin diğer ilimlerini burada öğrendiğini kaydetmektedir⁷. Mesleme'nin çok zeki ve kültürlü olduğu⁸, hilafete diğer kardeşlerinden daha layık olduğu⁹ halde halife olamaması yalnız annesinin bir cariye olması ile izah edilmektedir¹⁰. Bununla birlikte Mesleme özellikle askerî yeteneğinden dolayı daha babasının sağlığında, 86/705 tarihinde Bizans cephesindeki bazı seferlere komutanlık yapmış ve bazı kaleleri ele geçirmiştir¹¹. Abdülmelik b. Mervân'ın (65-86/685-705) yaptığı bir konuşmasında oğlu Mesleme'nin kendisinin düşmana karşı kılıcı, mızrağı ve oku olduğunu ve onu bu yolda Allah'a adadığını söylemesi¹² babasının Mesleme'ye verdiği önemi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Abdülmelik b. Mervan hayatının son günlerinde çocuklarını toplayarak onlara son vasiyetini yapmış ve oğullarına kardeşleri Mesleme'ye saygılı davranmalarını ve onu gözetmelerini, Mesleme'nin onların vekili ve düşmana karşı kalkanları olduğunu söyleyerek daima onun görüşüne başvurmalarını, ona karşı iyi niyetli olmalarını, mühim işlerini ona emanet etmelerini tavsiye etmiştir¹³.

→ →
1399/1979. IV, 519.

⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VII, 199. Mesleme'nin doğum yılı ile ilgili olarak ayrıca bkz. Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA*, XXIX, 318.

⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Harre savaşı", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 245-246.

⁶ H. Lammens, "Maslama İbn Abd al-Malik", *EI*, Leiden 1987, V, 394; Şîr Hattab, "Mesleme b. Abdülmelik, Kâhîru Hirakl ve Fâtih Anâdü'l", *ME*, LI/1 (1978), 44-79; LI/2 (1979), 333-354, LI/1, 46.

⁷ Şîr Hattab, LI/1, 45-46.

⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü'l-tivâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1960, s. 332.

⁹ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, V, 241.

¹⁰ G. Rotter, "Maslama b. Abd al-Malik b. Marwan", *EI* (İng.), Leiden 1991, VI, 740; Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fuhâtü", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt II, Diyarbakır 2000, 85, 86, 87.

¹¹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad 1405/1985, s. 292; Belâzürî, *Fütühu'l-büddân* (nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut 1398/1978, 165.

¹² İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, I-IV, Beyrut 1406/1986, IV, 124.

¹³ *el-İmâme ve's-siyâse* (İbn Kuteybe'ye nispet edilir), nşr. Alî Şîrî, I-II, Beyrut 1410/1990, II, 66-67; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VII, 215, VIII, 359; Mes'ûdî, *Mürüçü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), I-IV, Kahire 1384-85/1964-65, III, 170; İbnü'l-Esir, IV, 517-518.

2. Bizans Seferleri ve İstanbul Kuşatması

Abdülmelik b. Mervan'ın ülkede istikrarı sağladıktan sonra Bizans'a karşı yeniden başlatmış olduğu yaz ve kış seferleri¹⁴, oğlu I. Velid (86-96/705-715) döneminde, özellikle döneminin ünlü komutanlarından olan Mesleme b. Abdülmelik komutasında devam ettirilmiştir. Bizans üzerine ilk seferini daha babası Abdülmelik b. Mervan'ın sağlığında 86 (705) yılında düzenleyen¹⁵ Mesleme daha sonra kardeşi I. Velid b. Abdülmelik döneminde de bu yaz ve kış seferlerini devam ettirmiştir. Velid b. Abdülmelik'in kardeşi Mesleme komutasında sevk ettiği müslümanlar dokuz aylık bir kuşatmanın¹⁶ ardından Bizanslıları hezimete uğratarak Cemâziyelâhır 88 (Mayıs-Haziran 707) tarihinde Bizans cephesinde müstahkem bir şehir-kale olan Tuvâne'yi¹⁷ fethetmeyi başardılar¹⁸. 89 (707/708) yılında ise Abbas b. Velid'le birlikte Bizans topraklarına yeni bir sefer düzenleyen Mesleme b. Abdülmelik Bizans sınırını geçtikten sonra çeşitli merkezler üzerine birlikler gönderdi¹⁹. Daha sonra kalabalık bir Bizans ordusunu mağlup ederek²⁰ Ammûriye²¹ gibi diğer bir müstahkem şehri fethetti²². Halife Velid b. Abdülmelik, bu seferleri daha etkili bir sonuca bağlamak ve Bizans başkenti İstanbul'a karşı karadan ve denizden geniş çaplı bir askerî projeyi gerçekleştirmek için hazırlıklar yapmakta idi. Bunun bir sonucu olarak Mesleme 714 yılında Galatia'ya bir akın düzenleyerek esir ve ganimetlerle geri döndü²³. Gelişen bu olaylar karşısında imparator II. Anastasios (713-715) maharetli siyasetçilerinden Daniel başkanlığında bir grup subayı halife Velid'le sulh koşullarını müzakere etmek için Suriye'ye gönderdi. İmparator, elçisi

¹⁴ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara 1993, s. 56-57; İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 91.

¹⁵ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 292.

¹⁶ Menbicî, *el-Müntehab min târihi'l-Menbicî* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Lübnan 1406/1986, s. 80.

¹⁷ Bizans kaynaklarında Tyana olarak geçen bu şehir, Niğde ilinin Bor ilçesine bağlı Kemerhisar kasabasıdır (Geniş bilgi için bk. Clive F.W. Foss, "Tyana", *The Oxford Dictionary of Byzantium* (nşr. A.P. Kazhdan ve diğer.), I-III, New York 1991, III, 2130).

¹⁸ Taberî, VI, 434; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1969, s. 359; İbnü'l-Esir, IV, 531; Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 302; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (Almanca'dan trc. Joon Hussey), New Brunswick 1957, s. 126-127; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes* (trc. Hurry Turtledove), Philadelphia 1982, s. 74; E. W. Brooks, "The Successors of Heraclius to 717", *Cambridge Medieval History*, II, Cambridge 1957, 412.

¹⁹ Taberî, VI, 439

²⁰ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 302; Taberî, VI, 439; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, I-VII, Beyrut 1399/1979 III, 71.

²¹ Bizans kaynaklarında Amorion, Arapça'da Ammûriye olarak geçen bu şehrin kalıntıları bugünkü Emirdağ'ın (Aziziye) 12 km. kadar doğusunda Hamzahacılı ve Hisar köylerinin yakınında ortaya çıkarılmıştır. Güneyden en önemli askerî yol üzerinde bulunduğu için VII. asırda büyük önem kazanmıştır. İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren İstanbul'un fethi için gelen müslüman ordular tarafından kuşatılmış ve zaman-zaman iki taraf arasında el değiştirmiştir (Geniş bilgi için bk. "Ammûriye", *DİA*, İstanbul 1991, III, 79; Clive F. W. Foss, "Amorion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 79-80).

²² İbnü'l-Esir, IV, 535; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmühsîn et-Turkî), I-XXI, Riyad 1417/1420, XII, 418.

²³ Theophanes, a.g.e., s. 79.

Daniel'e Araplar'ın Bizans'a karşı faaliyetleri ve kuvvetleri hakkında doğru bir araştırma yapmasını emretmişti. Geri dönen elçi Daniel, Arapların karadan ve denizden İstanbul'a karşı geniş kapsamlı bir seferin hazırlıkları içerisinde olduğunu imparatora haber verdi. İmparator II. Anastasios, bu haber üzerine herkesin üç yıl yetecek kadar zahire toplamasını, buna gücü yetmeyenlerin ise şehri terk etmelerini emretti. O, irili ufaklı savaş gemileri, Grek ateşi taşıyan çift kürekli kadırgalar inşa ettirmeye başladı. Deniz ve kara surlarını onararak giriş kapısı üzerinde okçular ve mancınklar yerleştirdi. II. Anastasios imparatorluğun tahıl ambarlarını büyük miktarda ürünle doldurarak, orayı en güvenli bir biçimde muhafaza altına aldı ve şehri iyi bir şekilde tahkim ettirdi²⁴. Fakat İstanbul seferi hazırlıkları Velid b. Abdülmelik döneminde başlasa da, halifenin 96 (715) yılında vefatından dolayı İstanbul seferi projesi onun zamanında gerçekleştirilememiştir.

Velid b. Abdülmelik'in vefatı üzerine Cemâziyelevvel / Cemâziyelâhır 96 (Şubat sonu 715) tarihinde²⁵ hilafet makamına oturan Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) kardeşinin Bizans başkentine düzenlemek istediği, fakat vefatı nedeniyle gerçekleştirilemediği kapsamlı ve nihâî askerî sefer projesini yakından takip ediyordu²⁶. Kaynaklar Süleyman b. Abdülmelik'in İstanbul'a ordu sevk etmesini iki sebebe bağlamaktadır. Bunlardan *Kitâbu'l-uyûn* yazarının rivayet ettiğine göre Süleyman b. Abdülmelik halife olunca ulemadan bazıları kendisine, İstanbul'u fethedecek halifenin peygamberlerden birinin ismini taşıyacağına dair bir hadis rivayet etmişler ve Emevî hanedanı içerisinde ondan önceki hiçbir halifenin peygamber ismini taşımadığını bildirerek halifeyi İstanbul'un fethine teşvik etmişlerdir. Bu konuda istekli olduğu söylenen Süleyman b. Abdülmelik işaret edilen şahsın kendisi olduğundan hiçbir kuşku duymadan sefer için hazırlıklar yapmaya başlamıştır²⁷. Fakat halifeyi bu kapsamlı İstanbul seferi projesini bir an önce gerçekleştirmeye iten en önemli faktör Hıms sahiline çıkarma yapan Bizanslılar'ın Lazkiye şehrini yağmalayarak yakmaları ve müslümanlardan bir zümreyi esir almalarıdır²⁸. Bizans'ın bu ani saldırı haberinden sinirlenen halife, İstanbul'a sefer düzenleyip orayı fethedene yahut da bu uğurda şehit düşene kadar savaşacaklarına yemin etti²⁹. Bu maksatla halife o esnada Mağrip'ten yeni dönen Musa b. Nusayr ve huzurunda hazır bulunan kardeşi Mesleme ile istişare etti. Mesleme doğrudan İstanbul üzerine gidilme-

²⁴ Theophanes, a.g.e., s. 79-80; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 78-79.

²⁵ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, I-II, Beyrut ts. II, 293; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab*, III, 183; İbnü'l-Esîr, V, 8, 11.

²⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 121.

²⁷ Brooks, The Campaign of 716-718 from Arabic Sources", *JHS*, XIX, 1899, 20-21 (*Kitâbu'l-uyûn*'dan naklen). Ayrıca bkz. Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabîyye ('asru Hulefâ'î'l-Emevîyyîn)*, I-II, Kahire 1982, II, 246; Hitti, *History of the Arabs*, London 1986, s. 203; A.m.f., *History of Syria*, London 1951, s. 446.

²⁸ Ya'kübî, II, 299; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî - Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr.), Beyrut 1407/1987, (h. 81-100), 269.

²⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (h. 81-100), 269.

sinin, karadan ve denizden sevk edilecek ordularla şehrin kuşatılmasının daha isabetli olacağını ifade etti. Ona göre İstanbul'un fethi gerçekleşince diğer kaleler de müslümanların eline geçecekti. Mesleme'nin görüşünü beğenen halife sefer hazırlıklarına başladı³⁰. Bu sırada Bizans'ta bir kargaşa yaşanmakta idi. Daha önce işaret edildiği gibi halife Velid b. Abdülmelik'in giriştiği İstanbul seferi hazırlıklarından haberdar olan II. Anastasios'un (713-715) Rodos'ta Arap donanması ile savaşmak üzere hazırlamış olduğu ordu isyan etmiş ve sıradan bir vergi memuru olan III. Theodosios'u (715-717) zorla imparator ilan etmiştir. Fakat o sırada Anadolu (Anatolikoi) kumandanlığında bulunan Leon³¹, Theodosios'a biat etmeyerek isyan bayrağını açmıştır³². Bazı İslam tarihi kaynaklarında rivayet edildiğine göre Bizans tahtındaki bu hâkimiyet değişikliği üzerine Anadolu kumandanı Leon (İlyun), halife Süleyman b. Abdülmelik'in yanına giderek İstanbul'u fethetmek için kendisine yardımcı olacağına dair söz vermiştir³³. Bunun ardından halife İstanbul seferi planını gerçekleştirmek için Kinnesrîn'e bağlı Dâbık'a giderek burada gönüllülerin de katılımıyla kalabalık bir ordunun hazırlıklarına başlamıştır³⁴. Halife orduyu toparladıktan sonra işesini temin ederek onlara ihsanlar dağıttı³⁵. Ayrıca orduyu yaz ve kış savaşları için gerekli olan çeşitli alet, mancınık, neft ve diğer savaş malzemeleri ile teçhiz ederek savaş hazırlıklarını tamamladı³⁶.

Süleyman b. Abdülmelik 97 (715) yılında İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlanmış ordunun başına kardeşi Mesleme'yi geçirerek yola çıkardı³⁷. Mesleme'yi uğurlarken, İstanbul'u fethedinceye veya kendisi tarafından geri çağrılıncaya kadar muhasaradan vazgeçmemesini emretti³⁸. Halife kendisi de

³⁰ Musa b. Nusayr, halifenin bu konudaki görüşünü sorması üzerine o, İstanbul'a varıncaya kadar yolu üzerindeki kaleleri fethetmesini, tahıl ambarlarını ve silah depolarını ele geçirmesini tavsiye etmiştir. Şayet böyle yapacağı takdirde Bizanslılar'ın kaleleri yıkılmış, güçleri zayıflamış olacağından şehrin fethi için hiç bir engel kalmayacak ve düşman kendi eli şehri teslim edecektir (bkz. Zehebi, *Târîhu'l-İslâm* (h. 81-100), 269-270; İbn Kesir, XII, 632).

³¹ Leon'un Maraşlı bir Hristiyan olduğu rivayet edilmektedir. O, kargaşanın hüküm sürdüğü bir zamanda İstanbul'a gitmiş ve orada şarap satıcısı olarak ün kazanmıştır. Arapça ve Yunanca'yi iyi konuşan Leon bu iç kargaşaya yakından iştirak ederek yeteneğini ortaya koymuş ve Bizans için çok iyi hizmetlerde bulunmuştur. Yeteneği sayesinde görevden göreve terfi ettirilmiş ve nihayet imparator II. Anastasios (713-715) tarafından Ammüriye kumandanı tayin edilmiştir (bkz. Brooks, "The Campaign of 716-718", 21-22; Hitti, *History of Arabs*, s. 203).

³² Theophanes, a.g.e., s. 80-81; Nichephoros, *Short History* (nşr. ve trc. Cyril Mango), Washington D.C. 1990, 117-118, 121; Menbicî, a.g.e., s. 83; Brooks, "The Successors of Heraclius to 717", 416; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, s. 108-109.

³³ Taberî, VI, 531; İbnü'l-Esîr, V, 27; İbn Haldun, III, 71.

³⁴ İbn Kesir, XII, 633.

³⁵ *el-İmâme es-siyâse*, II, 102; İbn Kesir, XII, 632; Ebü'l-Ferec, *Târîh* (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1945-50, I, 192.

³⁶ İbn A'sem, IV, 125; Ebü'l-Ferec, I, 192; Brooks, "The Campaign of 716-718", 21; Abdülmün'im Mâcid, a.g.e., s. 246; Hitti, *History of Arabs*, s. 203; Şit Hattab, a.g.m., LI/1, 59-60.

³⁷ Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (nşr. M.J. de Goeje), Leiden 1967, s. 165; Theophanes, a.g.e., s. 82; Brooks, "The Successors of Heraclius to 717", 416-417; A. mlf., "The Campaign of 716-718 from Arabic sources", 21; Guillard, "L'expédition de Maslama contre Constantinople (717-718)", *Etudes Byzantines*, Paris 1959, 110, 111.

³⁸ Ya'kübü, II, 299; Taberî, VI, 530; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân* (nşr. İh-

Bizans vergiye bağlanana kadar Dâbık'ı terk etmemeye karar verdi³⁹. İslâm ordusu bu sefere kara ve deniz kuvvetleri olarak iştirak etmiştir. Kaynaklarda asker mevcudu hakkında farklı rakamlar olmakla birlikte tercih edilen görüşe göre bu sefer için karadan ve denizden toplam yüz yirmi bin asker gönderilmiştir⁴⁰. Ordunun büyük kısmını kara kuvvetleri oluşturmakla birlikte⁴¹ Ömer b. Hübeyre'nin komutası altına verilen deniz kuvvetlerinin⁴² bin veya 1800 gemiden müteşekkil olduğu kaydedilmektedir⁴³. Mesleme'nin harekete geçmeden önce İstanbul'un fethi hadisinin ravisi Abdullah b. Bişr el-Ğanevî'yi huzuruna çağırarak ordunun önünde bu hadisi rivayet ettirdiği kaydedilmektedir⁴⁴. İslam ordusunun bu seferde Maraş yolunu takip ederek 97/715 yılında Slavların Toros geçitlerine hakim olan fevkalade ehemmiyetli bir mevkiye bulunan Sakâlibe kalesini fethettikten sonra kışı Ammûriye civarında bulunan Afik'te geçirdiği rivayet edilmektedir⁴⁵. Kışı burada geçirdikten sonra Mesleme İstanbul'a doğru yoluna devam ederek Ammûriye hudutlarına doğru ilerlemeye başladı⁴⁶. Öncü komutanlarından Süleyman'ı ise önden gönderdi. Ammûriye hudutlarına dayanan Süleyman şehirde askerî bir garnizon olmadığından haberdar olunca Ammûriye kumandanı Leon'la yazışarak imparatorluğun onun hakkı olduğuna inandıklarını söyledi ve sulh koşullarını görüşmek için onu ordugâhına davet etti. Bu hareketi ile Leon'un güvenini kazanmak niyetinde olan Süleyman, diğer taraftan geriden gelen Mesleme'nin yetişmesi için vakit kazanmak istiyordu. Süleyman'ın asıl niyetinin savunmasız şehri ele geçirerek tahrip etmek olduğunu bildiği halde hırslı bir insan olan Leon, 300 şövalye ile yola çıkarak Mesleme'nin öncü kuvvet komutanı Süleyman tarafından askerî bir törenle karşılandı. Müslümanların ordugâhından yarım mil uzaklıkta kamp kuran Leon, üç gün boyunca her gün giderek onlarla sulh koşullarını ve İslâm ordusunun geri çekilmesini müzakere etti⁴⁷. Ancak müslümanların kontrolü altında olan Leon, işin sonunda kendisinin yakalanacağını anlayınca 200 süvarisi ile müslümanları gafil avlayarak onlardan kaçmayı başardı. Ardından bir muhafız birliğini Ammûriye'nin savunması ile görevlendirerek kadın ve çocukların şehir-

→ →

san Abbas), I-VIII, Beyrut 1398/1978, II, 420; İbn Kesîr XII, 633.

³⁹ Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân*, I-V, Beyrut ts. II, 416.

⁴⁰ Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 165; Makdîsî, *el-Bed ve't-târih* (nşr. Halil İmrân Mansûr), I-II, Beyrut 1417/1997, II, 260; Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h. 81-100)*, 269; Şit Hattab, a.g.m., LI/1, 55-56.

⁴¹ Şit Hattab, a.g.m., LI/1, 55-56.

⁴² Halîfe b. Hayyât, s. 314, 315; Ya'kübî, II, 299; Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h. 81-100)*, 269; Theophanes, a.g.e., s. 82; Menbicî, a.g.e., s. 84.

⁴³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h. 81-100)*, 269; İbn Kesîr, XII, 641. 1800 gemi sayısı için bkz. Theophanes, a.g.e., s. 82. Süryani müellif Ebû'l-Ferec ise eserinde deniz yoluyla taşınacak asker ve erzak için beş bin gemi tahsis edildiğini zikretmektedir (Ebû'l-Ferec, I, 192).

⁴⁴ Buhari, *Kitâbü't-târihi'l-kebir*, I-VIII, Haydarabad 1363/1949, II, 81; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk* (nşr. Ömer b. Garâme el-Amrevî v.dğr.), I-LXXX, Beyrut 1415-21/1995-2000, LVIII, 34-36; Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h. 81-100)*, 269.

⁴⁵ Brooks, "The Campaign of 716-718", 21; Şit Hattab, a.g.m., LI/1, 56-57.

⁴⁶ Brooks, "The Campaign of 716-718", 21.

⁴⁷ Theophanes, a.g.e., s. 82.

den uzaklaştırılmasını emretti. Kendisi ise Pisidia⁴⁸ dağlarına çekildi⁴⁹. Bu sırada Kapadokia'ya giren Mesleme, burada Leon ile imparator III. Theodosios'un arasının açık olduğunu öğrendi. Mesleme, bu fırsattan istifade ederek Leon ile sulh yapmayı ve onun vasıtasıyla Bizans'ı itaat altına almayı düşünüyordu. Bu yüzden Leon'ın güvenini kazanmak için Kapadokia halkından Leon'a itaat etmeleri hakkında söz almış ve ayrıca onun idaresindeki yerleşim birimlerinin yağmalanmasını ordusuna yasaklamıştı. Leon'un Ammûriye'ye az önce bir askerî birlik yerleştirdiğini öğrenen Mesleme buna çok sinirlenmişse de amacına ulaşmak için onunla görüşmelerini devam ettirmiştir⁵⁰. Ayrıca Leon'un İstanbul'un fethi hususunda yardım vaadine karşılık Mesleme de ona egemenliklerini tanıması şartıyla Bizans saltanatını vaat ediyordu⁵¹. Bu arada imparator III. Theodosios, Leon'un hıyanetini anlayınca onun akrabalarını tutuklayarak Ammûriye şehrinde hapsedti. Fakat daha sonra Mesleme'nin öncü komutanı Süleyman'ın araya girmesi ile onları serbest bıraktı. Ayrıca Leon'un adam başına on iki dinar vererek müslümanları Ammûriye önlerinden geri çevirdiği rivayet edilmektedir⁵². Müslümanların Ammûriye önlerinden geri çekilmesi üzerine Leon, İzmıt'e yürüdü ve orada Theodosios'un oğlu ile yaptığı savaşı kazanarak imparatorluk maiyetini ve sarayın en önemli şahıslarını esir aldı. Yakınları ile iştişare ettikten sonra imparatorun oğlunu esir olarak Üsküdar'a (Chrysopolis) götürdü. Zor durumda kalan imparator, şahsı ve oğlu adına tahttan feragat etti⁵³. Bunun üzerine İstanbul'a girerek tahta oturan III. Leon 25 Mart 717 tarihinde imparator ilan edildi⁵⁴.

Leon imparatorluk uğrunda mücadele ettiği sırada Mesleme 97 (716) tarihinde Bergama ve Sardes'i fethederek kışı Bizans arazisinde geçirmiştir⁵⁵. Bizans kaynağı Theophanes'e göre Mesleme, Leon'un kendisi ile oyun oynadığını anladıktan sonra harekete geçti ve Abydos'a geldi. Abydos'ta Çanakkale (Dardanel) boğazına doğru ilerleyerek⁵⁶ kalabalık ordusunu buradan Ömer b. Hübeyre komutasındaki İslâm donanmasının yardımıyla Trakya'ya geçirdi ve İstanbul'a karşı hücumu hazır hale getirdi ve bunu mektupla halife Süleyman b. Abdülmelik'e bildirdi. Bundan sonra Mesleme 15 Ağustos 717 tarihinde İstan-

⁴⁸ Pisidia, Batı Anadolu'nun bir bölgesi olup dağları ve gölleri ile meşhurdur. Frikya, Likya ve Pamphylia (Antalya yöresi) ile çevrelenmiştir (Clive F.W. Foss, "Pisidia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York 1991, III, 1680)

⁴⁹ Theophanes, a.g.e., s. 82-83.

⁵⁰ Theophanes, a.g.e., s. 83-84.

⁵¹ Ebü'l-Ferec, I, 192.

⁵² Ebü'l-Ferec, I, 192-193.

⁵³ Theophanes, a.g.e., s. 83-84; Ostrogorsky, a.g.e., s. 138; Menbicî, a.g.e., s. 84.

⁵⁴ Theophanes, s. 85; Menbicî, s. 84; Ostrogorsky, s. 138; Brooks, "The successors of Heraclius", 417.

⁵⁵ Halife b. Hayât, a.g.e., s. 314; İbn Asâkir, LVIII, 32; Zehebî, *Târihu'l-İslâm* (h. 81-100), 266. Bizans tarihçisi Theophanes, Mesleme'nin sadece Bergama'yı (Pergama) bahar gelince fethettiğini rivayet etmektedir (bkz. a.g.e., s. 85. Ayrıca bunun için bkz. Hitti, *History of Syria*, s. 446; Uçar, a.g.e., s. 111).

⁵⁶ Hitti, *History of Syria*, s. 446

bul kuşatmasını başlattı⁵⁷. Mesleme, İstanbul'u kuşatmakla birlikte Trakya kalelerini de tehdit etmeye başladı. O, kara surlarını kazıklarla çevirerek büyük hendekler kazdı ve sura benzer istihkâm üzerinde mancınıklar yerleştirerek şehrin surlarını dövmeye başladı⁵⁸. İstanbul önlerinde ordugâhını kuran Mesleme şehri bütün gücü ile kuşatmayı giderek şiddetlendirdi. Kuşatmadan bunalan şehir halkının, şahıs başına bir dinar karşılığında sulh yapmak istekleri ise Mesleme tarafından reddedildi⁵⁹. Bizans kaynağından farklı olarak müslüman tarihçilerden Mes'ûdî, Leon'un, bu kuşatma sırasında kendisini imparator seçtiğini kaydetmektedir. Bu rivayete göre kuşatma sırasında İstanbul'a girerek önde gelen kumandanlar, dini liderler, şövalyeler ve çeşitli bölgelerin valileri ile görüşerek Theodosios'un imparatorluğun savunmasında zayıf kaldığını, onu tahtan indirip kendisini imparator seçtikleri takdirde Mesleme'yi onlardan uzaklaştıracağına söz vermiş ve bu görüşünü kabul ettirerek kendisini imparator seçtiği⁶⁰. Bundan sonra Leon, Mesleme'ye bir daha tuzak kurmuş, kuşatma esnasında yiyecekleri bitmiş şehir halkına yiyecekler götürülmesi için ondan bir gecelik izin istemişti. Mesleme'ye bütün bunları kendisine yardım için yaptığını, verdiği söze bağlılığını devam ettirdiğini, bu tedbire Bizans halkına korkulacak hiçbir şey olmadığını göstermek için başvurduğunu söyleyen⁶¹ Leon'un, ayrıca şehir surları önünden çekilmeyeceği takdirde Bizanslıların şehir kapılarını açmayacaklarını söyleyerek Mesleme'yi İstanbul surları önünden uzaklaşmaya ikna ettiği rivayet edilmektedir⁶². Bu fırsatı değerlendiren Leon, önceden hazırladığı gemilerle bir gecede civarda müslümanlara ait olan yiyecekleri kaleye taşıtarak depoları doldurmuş⁶³ ve kuşatma sırasında yıkılmış surları onararak eski haline dönüştürmüştür⁶⁴. Leon'un bu hazırlıklarını öğrenen Mesleme, İstanbul surları önüne geri dönerek kuşatmayı yeniden başlattı⁶⁵. Bu sırada Mesleme, Leon'a elçisini göndererek anlaşmanın şartlarını yerine getirmesini istediye de Leon artık aralarında ittifak olmadığını bildirdi⁶⁶. İslam tarihi kaynaklarından aktarılan rivayetlere göre az önce Leon'un ihanetine uğrayan Mesleme'nin ona aldanarak yiyecek stoklarının büyük bir kısmını yaktırması⁶⁷ ve ayrıca bir kısmının da Bizanslılar'ın eline geçmesi yüzünden iki taraf arasın-

⁵⁷ Theophanes, a.g.e., s. 88; Gibbon, *The Decline and Fall of Roman Empire*, London 1962, s. 390; Guiland, a.g.m., 116; İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 92.

⁵⁸ Theophanes, a.g.e., s. 88; Nikephoros, a.g.e., s. 123; Brooks, "The Campaign of 716-718", 23.

⁵⁹ Taberî, VI, 531; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 165; Makdisi, *el-Bed ve't-Tarih*, II, 260; İbn Hallikan, II, 421; Zehebî, *Târihu'l-İslâm (h. 81-100)*, 271.

⁶⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 165-166.

⁶¹ Taberî, VI, 531; İbnü'l-Esîr, V, 27, 28; İbn Hallikân, II, 421; İbn Kesîr, XII, 632.

⁶² Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 166; Makdisi, *Bed ve't-târih*, II, 260; İbn Kesîr, XII, 633.

⁶³ Taberî, VI, 530-531; İbnü'l-Esîr, V, 27, 28; İbn Hallikân, II, 421; İbn Kesîr, XII, 632; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 166; Makdisi, *el-Bed' ve't-târih*, II, 260.

⁶⁴ İbn Kesîr, XII, 633

⁶⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 166; Makdisi, *el-Bed ve't-târih*, II, 260.

⁶⁶ Makdisi, *el-Bed ve't-târih*, II, 260; Brooks, "The Campaign of 716-718", 25-26.

⁶⁷ Taberî, VI, 531; İbnü'l-Esîr, V, 28; İbn Hallikan, II, 421; İbn Kesîr, XII, 631-632.

daki dengeler değişmiş, az miktarda yiyecekleri kalan mÜslÜmanlar çok zor durumla karşı karşıya kalmıřtır⁶⁸.

98 (717) yılında zor durumda kalan Mesleme'ye yardım için İbn Ebî Bûrde komutasında Kuzey Afrika donanması ve şurayh b. Meymûn komutasında Mısır donanmasından ibaret takviye kuvvetlerinin bölgeye gönderildiği rivayet edilmektedir⁶⁹. Bizans kaynağı Theophanes yardıma gelen ilk takviye birliklerinin 1 Eylül 717 tarihinde İstanbul'un yakınlarına ulaşarak Bakırköy sahillerinde yer alan Magnaura ve Kyklobion arasında demirlediğini ve Haliç'ten itibaren Marmara surları önündeki bütün sahayı kapladığını kaydetmektedir. Fakat iki gün sonra çıkan bir fırtına gemileri Üsküdar ve Boğaz istikametinde sürükledi⁷⁰. Bu fırsatı değerlendiren Leon, suda da yanma özelliğine sahip Grejuva ateşiyle teçhiz edilmiş gemilerini kaleden çıkarıp onların üzerine göndererek mÜslÜmanların gemilerinin bir kısmını tahrip etmiş, diğer kısmı ise gittikçe şiddetlenen fırtına yüzünden kayalara çarparak parçalanmıřtır⁷¹. Sadece yirmi erzak gemisi karaya oturabilmiřtir⁷². Bu arada şehir halkının morali yükselmiş ve Leon, mÜslÜmanlara bir tuzak daha kurmak için aynı gecede Haliç'i zincirle kapatmıřtır⁷³. Leon'un maksadı İslâm donanmasını Haliç'e çektikten sonra zincirle çıkışı kapatıp hepsini yakmaktır⁷⁴. Fakat Galata kıyılarında demirlemeye cesaret edemeyen mÜslÜmanlar İstinye (Sosthenios) körfezinde demirleyerek kışı orada geçirdiler. Ne var ki, o sene kış çok sert geçti, hatta Trakya'da yüz gün boyunca karlar erimedi. Çok şiddetli soğuklar sebebiyle mÜslÜmanlardan pek çok insan ölmüş ve aynı zamanda çok sayıda at ve develeri de telef olmuřtur⁷⁵. İlkbaharda Kuzey Afrika'dan yola çıkan iki yardım birliğinin de bölgeye ulaşmasına⁷⁶ rağmen bu filolarda bulunan hıristiyan-Kıptî tayfalarının gece gizlice hafif sürat gemileri ile Leon'un yanına giderek haberdar etmeleri sonucu bunlar da aynı saldırılara uğramış neredeyse bütün gemileri imha edilmiřtir⁷⁷. Böyle zor bir durumda mÜslÜmanlar ayrıca Leon'un harekete geçen teřvikiyle⁷⁸ Bulgarlar'ın saldırılarına da maruz kalmıřtır⁷⁹. Bu saldırılar neticesinde çok sayıda ka-

⁶⁸ Taberî, VI, 531; Makdîsî, el-Bed, II, 260; İbn Hallikan, 421; İbn Kesîr, XII, 632; İbn Haldun, III, 71.

⁶⁹ İbn Abdülhakem, *Fütühu Misr ve ahbâruhâ* (nşr. Charles C. Torrey), Leiden 1920. s. 119; İbn Asâkir, LVIII, 33.

⁷⁰ Theophanes, a.g.e., s. 88.

⁷¹ Theophanes, s. 88.

⁷² Uçar, a.g.e., s. 114; Guiland, a.g.m., 120.

⁷³ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M.J. de Goeje), Leiden 1967. 104; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasarü Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M.J. de Goeje), Leiden 1967, s. 145-146; Theophanes, a.g.e., s. 89; Hitti, *History of Syria*, s. 446.

⁷⁴ Uçar, a.g.e., s. 114.

⁷⁵ Theophanes, a.g.e., s. 89; Nikephoros, a.g.e., s. 123.

⁷⁶ Theophanes, s. 89.

⁷⁷ Theophanes, a.g.e., s. 89; Nikephoros, a.g.e., s. 123-125; Uçar, a.g.e., s. 115.

⁷⁸ İbn Asâkir, XXII, 442-443; Süryâni Mikhail, *Chronique de Michel le Syrien* (trc. J.B. Chabot), I-III, Paris 1899-1905, II, 485; Ebü'l-Ferec, I, 193.

⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 315; Taberî, VI, 532; İbnü'l-Esîr, V, 28.

yıp vermesi üzerine Mesleme, halifeye yazarak ondan yardım istedi. Halifenin emri üzerine Şam ve el-Cezîre halkından oluşturulmuş ordunun başında Bulgar ülkesine ulaşan Şerâhil b. Ubeyde b. Kays el-Ukaylî, Bulgarları hezimete uğratmış, kendisi ise bu savaşta şehit düşmüştür⁸⁰. Aynı anda karada şehir halkı ile Bulgarlar, denizde de Bizans gemilerinin saldırısına maruz kalan müslümanlar çok büyük kayıplar verdiler⁸¹. Ayrıca kıtlık ve salgın hastalıklar da müslümanlar arasında pek çok can kaybına sebep olmuştur⁸². Açlık ve kıtlıkla mücadele eden müslümanlar binek hayvanlarını ve derilerini, ağaç kökleri ve yapraklarını yemek zorunda kalmışlardı⁸³. Diğer taraftan halife Süleyman b. Abdülmelik anlatılanlar dışında başka bir yardım göndermeden Safer 99 yılında (717 Eylül/Ekim) Kinnesrîn'e bağlı Dâbık'ta vefat etti⁸⁴. Aynı senede hilafet makamına oturan yeni halife Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) ilk iş olarak Bizans topraklarında bulunan Mesleme'ye haber gönderip ordusuyla birlikte geri dönmesini emretti⁸⁵. Ömer b. Abdülaziz, Mesleme'nin geri dönmesini sağlamak için Amr b. Kays'ı gerekli mühimmatla teçhiz ederek bölgeye gönderdi⁸⁶. Fakat zor durumda kalmasına rağmen kuşatmayı inatla sürdüren⁸⁷ Mesleme, bahar gelince halifenin kendisini ikinci elçisiyle geri çağırması üzerine kuşatmayı kaldırarak⁸⁸ 15 Ağustos 718 tarihinde geri çekilmeye başladı⁸⁹. Kuşatmanın kaldırılmasından sonra da talihsizlik müslümanların yakasını bırakmamış, fırtınaya yakalanan gemilerin bir kısmı batmış, fırtınadan kurtularak Ege Denizi yoluyla geri çekilen gemiler de Grek ateşi taşıyan Bizans gemilerinin ani saldırılarına maruz kalmıştır. Neticede İstanbul kuşatması için gelen muazzam donanmadan sadece beş gemi Suriye'ye dönebilmiştir⁹⁰. Başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte Mesleme'nin bu kuşatma sırasında müslüman esirlerden ileri gelenlerin koruma altına alınmaları için bir konak yapmasını talep etmesi üzerine imparatorun meydanın (Hipodrom) arka tarafındaki Dâru'l-mülk'ün karşısında Dâru'l-balât'⁹¹ inşa ettirdiği kaydedilmektedir⁹². Buna ilaveten onun İstanbul'da bir

⁸⁰ İbn Asâkir, XXII, 442-444.

⁸¹ Ebü'l-Ferec, I, 193.

⁸² Theophanes, a.g.e., s. 90; Uçar, a.g.e., s. 116.

⁸³ Taberî, VI, 531; İbnü'l-Esîr, V, 28; İbn Hallikan, II, 421; Theophanes, a.g.e., s. 90; Ebü'l-Ferec, I, 193; Brooks, "The Campaign of 716-718", 28.

⁸⁴ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 316; Taberî, VI, 546; İbnü'l-Esîr, V, 37; İbn Kesîr, XII, 638.

⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut 1388/1968, V, 395-396; Taberî, VI, 553; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 166; İbnü'l-Esîr, V, 43; İbn Kesîr, XII, 657; İbn Haldun, III, 72; Theophanes, s. 91.

⁸⁶ Ya'kûbî, II, 302

⁸⁷ Süryânî Mikhaîl, II, 486; Ebü'l-Ferec, I, 193-194.

⁸⁸ Ebü'l-Ferec, I, 194; Brooks, "The Campaign of 716-718", 29; Uçar, a.g.e., s. 116; Guillard, a.g.m., 128.

⁸⁹ Theophanes, a.g.e., s. 91; Nikephoros, a.g.e., s. 125; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 166; Ostrogorsky, a.g.e., s. 139; Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* (trc. Mâide Selen), İstanbul 1999, s. 124.

⁹⁰ Theophanes, a.g.e., s. 91.

⁹¹ Yakut, Daru'l-Balât'ın İstanbul'da bir semt olup Bizanslılar zamanında müslüman esirlerin hapse-

camii yaptırdığı da rivayet edilmektedir⁹³. İstanbul kuşatması esnasında Mesleme tarafından inşa ettirildiği söylenen bu camii sonraki asırlarda birkaç kez onarılmakla birlikte⁹⁴ en son IV. Haçlı seferi (1203-1204) sırasında içindeki müslümanların engelleme gayretleri ve Bizanslıların da onlara yardım etmelerine rağmen Pizalı'lar tarafından hem yağma edilmiş, hem de yakılmıştı⁹⁵.

3. İsyanların Bastırılmasındaki Rolü:

a. Hâricî İsyanları

Mesleme b. Abdülmelik Emevî Devletini sarsan tehlikelerin isyanların bastırılmasında da önemli rol oynamıştır. Onun bastırıldığı ilk isyanlar Irak bölgesinde ortaya çıkan Hâricî isyanları olmuştur.

Bunların birincisi Ömer b. Abdülaziz döneminde, 100 (718) senesinde liderlerinin ismi verilmeyen bir Hâricî grubun isyanıdır. Halife, önce Irak valisi Abdülhamid b. Abdurrahman'a yazarak isyancıları Allah'ın kitabına ve peygamberin sünnetine davet etmesini, daveti reddetmeleri durumunda onlarla savaşmasını emretmişti. Daveti reddetmeleri üzerine onlara karşı gönderdiği ordunun mağlup olması üzerine halife Rakka'da teçhiz ettiği Suriyeli askerlerden müteşekkil orduyu Mesleme komutasında Hâricîler'in üzerine gönderdi. Mesleme, kısa süren savaşta onları hezimete uğratarak isyanlarını bastırdı⁹⁶. Mesleme'nin bastırıldığı isyanlardan diğeri de Şevzeb el-Hâricî liderliğindeki Hâricî isyanıdır. Aynı yıl içinde Cuhâ'da⁹⁷ ayaklanan bu isyancıların başında Benü Yeşkur'dan olan Şevzeb lakaplı Bistâm bulunmaktaydı. O, seksen kişilik bir grupla ayaklanmıştı. Fakat halife Ömer b. Abdülaziz kan dökülmesini istemediği için Irak valisinden Hâricîler kan döküp anarşiye sebebiyet vermedikçe onlarla savaşmamasını, saldırıya geçmeleri halinde ise hemen müdahale etmesini, ayrıca onlara karşı basiretli birisini göndermesini emretti. Vali, halifenin bu emri doğrultusunda hareket ederek Kûfe halkından oluşturduğu iki bin kişilik birliğin başına geçirdiği Muhammed b. Cerîr b. Abdullah el-

→ →

dildiği bir yer olduğunu zikretmektedir (a.g.e., I, 477-478).

⁹² Makdîsî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (nşr. M.J. De Goeje), Leiden 1877, s. 147.

⁹³ İbnü'l-Fakîh, a.g.e., s. 145; İbn Kesîr, XII, 632; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (nşr. Gy Moravacsik, İngilizce'ye trc. R.J.H. Jenkins), Washington 1957, s. 93; Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Araçlar'ın İstanbul Seferleri" (trc. İsmail Hami Danişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, İstanbul 1956, 233.

⁹⁴ 441(1049) yılında imparator IX. Konstantinos Monomakhos'un (1042-1055) Abhazya kralını fidye almaktan serbest bırakan Tuğrul Bey'in bu iyiliğine karşılık İstanbul'daki camii'yi yeniden yaptırdığı ve Cuma namazında hutbeyi Abbâsi halifesi Kâim Biemrillah (422-467/1031-1075) ile Tuğrul Bey adına okuttuğu rivayet edilmektedir (bkz. İbnü'l-Esir, IX, 556-557; İbnü'l-Müeyesser, *el-Müntekâ min ahbârî Misr* (nşr. Eymen Fuad Seyyid), Paris 1981, s. 14; Canard, a.g.m., 232). Ayrıca daha sonra Selahaddin Eyyübî'nin emri üzerine yeniden onarılan camii, III. Aleksios Angelos (1195-1203) devrinde çıkan bir isyanda tahrip edilmesi üzerine bir daha yapılmıştır (bkz. Canard, a.g.m., 233).

⁹⁵ İşın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 174; Canard, a.g.m., 233.

⁹⁶ İbn Sa'd, V, 357-358; Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 218; Taberî, VI, 555.

⁹⁷ Cuhâ, Irak'ta Sevad bölgesinde aynı adı taşıyan nehrin kıyısında bulunan geniş bir kasabadır (bkz. Yâkût, II, 179).

Becelî'yi Hâricîler'in üzerine gönderdi. Ömer b. Abdülaziz bu arada Şevzeb'e bir mektup yazarak isyanın nedenleri hakkında bilgi istemiş ve konuyu görüşmek için huzuruna çağırmişti⁹⁸. Halifenin dürüst birisi olduğuna karar veren Şevzeb, isyanı geçici olarak durdurdu ve iki elçisini halifeye gönderdi. Hunâsıra'da⁹⁹ ikamet eden Ömer b. Abdülaziz'le görüşerek tartışan¹⁰⁰ elçilerin esas itirazları, Ömer b. Abdülaziz'in kendisinden sonra yerine geçmek üzere veliaht tayin edilmiş olan Yezîd b. Abdülmelik meselesi üzerinde idi. Onlar bu konuda halkın malını kendinden sonra güvenilir olmayan bir şahsa nasıl emanet edeceğini soruyorlardı. Bu itirazlar karşısında halife, Yezid b. Abdülmelik'i başkasının veliaht tayin ettiğini, kendisinden sonra bu konudaki tercihi halkın yapacağını söylemekten başka bir şey yapamadı¹⁰¹. Bir durum değerlendirmesi yapmak ve meseleyi çözmek için elçilerden üç gün müsaade istedi. Elçilerle yaptığı bu görüşmelerin ardından Mervan oğullarının hâkimiyetin ve elde ettikleri malların ellerinden çıkacağı korkusuna kapılarak halifeyi zehirledikleri ve Ömer b. Abdülaziz'in bu süre dolmadan vefat ettiği rivayet edilmektedir¹⁰². Halifenin Receb 101 (Ocak/Şubat 720) tarihinde vefatının¹⁰³ ardından Irak valisi yeni halife II. Yezîd b. Abdülmelik'in (101-105/720-724) katında itibar kazanabilmek için Kûfe ordusuna savaş emrini verdi. Cûha'da iki taraf arasında meydana gelen ilk savaşta çok sayıda kayıp veren Emevî ordusu savaş alanını terk ederek geri çekildi. Bu arada yeni halife Yezîd b. Abdülmelik, Abdülhamid'i yeniden Kûfe'ye tayin etmiş ve Hâricîler'le savaşa devam etmesini emretmişti. Ancak Irak valisinin Temim b. Hubâb komutasında gönderdiği iki bin kişilik ordu da Hâricîler'e yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun ardından Hâricîler üzerlerine gönderilen iki orduyu da hezimete uğrattıktan¹⁰⁴ sonra Kûfe'ye gelen Mesleme, şehir halkının Şevzeb isyanının tehlikeli boyutlara ulaştığı yönündeki korkularını dile getirmeleri üzerine Saîd b. Amr el-Haraşî'yi on bin kişilik bir ordunun başına geçirerek Hâricîler'e karşı gönderdi¹⁰⁵. Savaşın başında Saîd b. Amr komutasındaki orduyu geri püskürterek çok sayıda kayıp verdirmelerine rağmen Hâricîler hezimete uğradılar, Şevzeb dahil isyancıların neredeyse hepsi öldürüldü¹⁰⁶.

⁹⁸ Taberî, VI, 555; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1412/1992, VII, 53-54; İbnü'l-Esîr, V, 45; İbn Haldun, III, 162.

⁹⁹ Hunâsıra, Haleb'e bağlı küçük bir kasabadır (bkz. Yâkût, II, 390).

¹⁰⁰ Taberî, VI, 556; İbnü'l-Cevzî, VII, 53-54; İbnü'l-Esîr, V, 45; İbn Haldun, III, 162.

¹⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 215; Taberî, VI, 556; İbnü'l-Cevzî, VII, 54; İbnü'l-Esîr, V, 47-48; İbn Kesîr, XII, 665; İbn Haldun, III, 163.

¹⁰² Taberî, VI, 556; İbnü'l-Cevzî, VII, 54; İbnü'l-Esîr, V, 48; İbn Haldun, III, 162-163.

¹⁰³ Taberî, VI, 565; İbnü'l-Esîr, V, 58.

¹⁰⁴ Taberî, VI, 575-576; İbnü'l-Cevzî, VII, 66; İbnü'l-Esîr, V, 68-69; İbn Haldun, III, 163. Savaşın seyrini diğer kaynaklardan bir kadar farklı aktaran Belâzürî'ye göre isyanları bastırmak için tayinleri bizat Mesleme yapmıştır (bkz. *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 217).

¹⁰⁵ Taberî, VI, 577; İbnü'l-Cevzî, VII, 66; İbnü'l-Esîr, V, 69-70; İbn Kesîr, XII, 721.

¹⁰⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 217; Taberî, VI, 577; İbnü'l-Cevzî, VII, 66-67; İbnü'l-Esîr, V, 70.

b. Yezid b. Mühelleb İsyanı

Yezid b. Mühelleb, Süleyman b. Abdülmelik döneminde Horasan valisi iken 98 (716-717) yılında Taberistan ve Cürcân üzerine düzenlediği seferlerden elde ettiği ganimetlerin miktarı hakkında açıklamalar yapmış, ancak hilafet merkezine gereken miktarı göndermemişti. Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra halifelik görevini üstlenen Ömer b. Abdülaziz, bunu gündeme getirerek derhal göndermesini emretti. Yezid b. Mühelleb çeşitli bahaneler ileri sürerek ganimet olarak elde ettiği parayı vermemekte ısrar edince valilikten azledilerek Halep kalesinde hapsedildi¹⁰⁷. Yaklaşık iki yıl hapiste kalan Yezid b. Mühelleb, bu süre zarfında hapisten kaçmak için yollar aradı. Çünkü Ömer b. Abdülaziz'den sonra yerine geçecek olan Yezid b. Abdülmelik'in kendisini öldürmesinden korkuyordu. Bunun sebebi Yezid b. Abdülmelik'le aralarında şiddetli bir husumetin bulunmasıydı. Yezid b. Mühelleb Irak valisiyken Haccac'ın yakınlarına kötü muamelede bulunmuş, bunun üzerine hanımı dolayısıyla Haccac'la akrabalık bağı bulunan Yezid b. Abdülmelik halife olunca yaptığı bu zulmün intikamını onun ailesinden alacağına yemin etmişti. Bütün bunları göz önünde bulunduran Yezid b. Mühelleb, Ömer b. Abdülaziz'in hastalığının şiddetlendiği günlerde hapisten kaçmayı başardı¹⁰⁸.

Hapisten kaçan Yezid b. Mühelleb, bütün zorluklara rağmen taraftarlarından ibaret küçük bir grupla ailesi ve mensup olduğu Ezd kabilesinin yaşadığı Basra'ya doğru ilerledi. Bu sırada halifeden aldığı talimat doğrultusunda hareket eden Basra valisi Adiy b. Ertat gerekli önlemleri aldı¹⁰⁹ ve Basra'da Mühelleb b. Ebû Sufre soyundan olanların bir kısmını tutukladı. Fakat bütün engellere rağmen yolda hayli taraftar toplamış olan Yezid b. Mühelleb, Ramazan 101 (Mart-Nisan 720)'de¹¹⁰ şehre girmeyi başardı. Basra halkının çoğunluğunu oluşturan Ezd ve Rebîa'yı kendi etrafında toplayan Yezid b. Mühelleb, bol miktarda para dağıtmakla taraftarlarının sayısını artırdı. Ardından sulh teklifine yanaşmayan Adiy'i hezimete uğratarak hapse attırdı ve yakınlarını hapisten çıkararak Basra'yı tamamen hâkimiyeti altına aldı¹¹¹. Yezid b. Mühelleb'in bu gelişmelerden önce kendisini affetmesi için gönderdiği elçisi tarafından halifeden emannâme alındıysa da¹¹² artık bunun faydası olmadı. Çünkü emannâme alındıktan kısa bir süre önce Yezid b. Mühelleb isyan bayrağını açmış bulunuyordu. Hatta daha da ileri giderek Emeviler'e karşı yapılan cihadın diğer savaşlardan

¹⁰⁷ Wellhausen, a.g.e. s. 127; Mahmüd Şit Hattab, a.g. m., LI/2, 335-336; Fatma Odabaşı, *Emeviler Döneminde Mühellebiler Ailesi* (Basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 1993, s. 36-37.

¹⁰⁸ Wellhausen, a.g.e., s. 148; Fatma Odabaşı, *Emeviler Döneminde Mühellebiler Ailesi*, s. 38-39.

¹⁰⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 295; Ya'kûbî, II, 310; Taberî, VI, 578; İbn A'sem, IV, 242; İbnü'l-Esîr, V, 71.

¹¹⁰ Halife b. Hayât, a.g.e., s. 322; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 297.

¹¹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 296-307; Taberî, VI, 578-585; İbn A'sem, IV, 242-246; İbnü'l-Esîr, V, 71-73.

¹¹² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 298-299; Taberî, VI, 584.

daha önemli olduğunu söylüyor ve halkı savaşa çağırıyordu¹¹³.

Bunun üzerine halife Yezîd b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i ve yeğeni Abbas b. Velîd'i Suriye ve Cezîreli askerlerden oluşturduğu mevcudu 70.000-80.000¹¹⁴ arasında gösterilen kalabalık bir ordunun başına geçirerek bu isyanı bastırmakla görevlendirdi¹¹⁵. Abbas b. Velîd'in öncü birliği olarak önden gönderildiği, Mesleme'nin ise onun ardından hareket ettiği zikredilmektedir¹¹⁶. Mesleme ve ordusunu küçümseyen Yezîd b. Mühelleb korkuya kapılan Basra halkını teskin ederek¹¹⁷ onların bir araya gelmesini sağladı. Onun Ahvaz, Fars ve Kirman'a valiler göndererek bu yerleri de itaat altına aldığı rivayet edilmektedir¹¹⁸. Etrafına kalabalık bir ordu toplayan Yezîd b. Mühelleb askerlerinden Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünnetine bağlılık ve Emevî ordusuna karşı savaşmak ahdi aldı¹¹⁹. Daha sonra kardeşi Mervân b. Mühelleb'i Basra'da vekil bıraktı, silah ve hazineleri yanına alarak Vâsıt'a gitti¹²⁰. Yezîd b. Mühelleb Vâsıt'ta fazla kalmadı. 102/720 yılı başlarında oğlu Muâviye'yi yerine vekil bırakarak Mesleme ile karşılaşmak üzere Akr¹²¹ denilen yerde konakladı¹²². Mesleme b. Abdülmelik de Fırat nehrinin karşı yakasına geçerek Akr'da Yezîd b. Mühelleb'in ordugâhının karşısında konakladı¹²³. Hîre'de bulunan Abbas b. Velîd de emrindeki birliklerle burada ona katıldı¹²⁴. İki taraf arasında çıkan ufak çaplı ilk çatışmada Yezîd b. Mühelleb'in göndermiş olduğu birlik hezimete uğratılarak esir alınan komutanları Mesleme'nin emriyle idam edildiler¹²⁵. Bu esnada Yezîd b. Mühelleb'in yanına Kûfe'den ve sınır bölgelerden insanlar akın-akın geliyorlardı. O, Ezd, Mezhic, Esed, Kinde, Rebîa, Temîm ve Hemdân kabilelerinden olan bu askerleri bölüklere ayırdı. Bu birliklerin başına kardeşi Mufaddal b. Mühelleb'i geçirdi¹²⁶. Bu sırada Kûfe valisinden gelen takviye birliklerini az bulması üzerine Mesleme valiyi görevinden azlederek Muhammed b. Amr b. Velîd b. Ukbe'yi onun yerine tayin etmişti¹²⁷.

¹¹³ Taberî, VI, 587; İbn A'sem, IV, 246.

¹¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 315; İbnü'l-Esir, V, 74.

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 364; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 315; Ya'kûbî, II, 310; Taberî, VI, 585; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (nşr. Ahmed Emîn v.dğr.), I-VII, Kahire 1389-93/1969-73, IV, 442; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 321; A. mlf., *Mürûcû'z-zeheb*, III, 210; İbnü'l-Esir, V, 83-84.

¹¹⁶ Taberî, VI, 585; İbn Kesîr, XII, 722.

¹¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 318; İbn A'sem, IV, 250-251; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, III, 210-211; İbnü'l-Esir, V, 75.

¹¹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 310; Taberî, VII, 585; İbn A'sem, IV, 246; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 321; İbnü'l-Esir, V, 75; İbn Haldûn, III, 78.

¹¹⁹ Taberî, VI, 592; İbnü'l-Esir, V, 79; İbn Kesîr, XII, 725.

¹²⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 317; Ya'kûbî, II, 310; Taberî, VI, 588; İbn A'sem, IV, 250.

¹²¹ Akr, Kerbelâ yakınlarında bulunan bir yer ismidir (Yâkût, IV, 136).

¹²² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 319; Taberî, VII, 589-590; İbn A'sem, IV, 250; İbnü'l-Esir, V, 79.

¹²³ Taberî, VI, 590; İbnü'l-Esir, V, 79.

¹²⁴ İbn A'sem, IV, 250.

¹²⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 320.

¹²⁶ Taberî, VI, 591-592; İbnü'l-Esir, V, 79.

¹²⁷ Taberî, VI, 593; İbn Haldûn, III, 78. İbnü'l-Esir, Kûfe valisinin Mesleme'ye sadece Sebre komuta-

Her iki taraf da savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra Yezîd b. Mühelleb'le pek savaşmak istemeyen Mesleme, ona teslim olması şartıyla eman teklif etti. Ancak Yezîd b. Mühelleb'in bu teklife yanařmaması¹²⁸ her iki tarafı Akr'da karşı karşıya getirdi. Rivayetlere göre karşı-karşıya gelen taraflar sekiz gün bekleddikten sonra¹²⁹ Safer 102 (Ağustos 720) yılında Akr'da savaşa başladılar¹³⁰. Savaş başladığında Mesleme'nin kumandanlarından Vaddâh onun emrini yerine getirerek köprüyü ateşe verdi. Yezîd b. Mühelleb'in askerleri üzerinden geçtikleri köprüden yükselen dumana görünce paniğe kapıldı ve bir-çoğu savaşı bırakarak kaçtı¹³¹. Ordusunun bozulmasına rağmen savaştan vaz-geçmeyen Yezîd b. Mühelleb, kardeşi Habib'in öldürüldüğünü duyunca intikam duyguları daha da kabardı ve ölünceye kadar savaşacağına yemin etti. Ayrıca savaşın şiddetlendiği esnada komutanlarından Ebû Ru'be'nin düşmanın daha güçlü olduğu gerekçesiyle müstahkem bir kale olan Vâsıt'a çekilerek Basra ve deniz yoluyla Uman ve Bahreyn'den takviye birliklerini beklemesi yönündeki tavsiyelerini de reddeden¹³² Yezîd, muhafız alayı ortasında yüksek bir tepede savaşı izleyen¹³³ Mesleme'ye hücum ederek onu öldürmek istediye de çıkan savaşta kendisi, kardeşi Muhammed, bazı yakınları ve komutanları dahil asker-lerinden pek çoğu öldürüldü. Yezîd b. Mühelleb'in kesilen başı önce Mesleme'ye getirildi. Mesleme de onu halife Yezîd b. Abdülmelik'e gönderdi¹³⁴. Savaş bittikten sonra Mesleme Hîre'ye giderek orada konakladı¹³⁵. Yezîd b. Mühelleb'in Vâsıt'ta bulunan oğlu Muâviye, babasının öldürüldüğünü duyunca, daha önce babası tarafından hapsedilmiş, içlerinde Basra valisi Adiy b. Ertât'in da bulunduğu esirleri idam ettirdi. Daha sonra Mühelleb ailesine mahsus hazi-neyi de yanına alarak Basra'ya gitti. Amcası Mufaddal b. Mühelleb'in de buraya gelmesiyle Basra'da bir araya gelen Mühellebî ailesinin sağ kalan fertleri, mal ve eşyalarını hazırlanan gemilere taşıdıktan sonra denize açıldılar¹³⁶. Önce Bah-reyn'e giden aile mensupları orada fazla durmayarak Kirman'a yöneldiler¹³⁷. Kirman'da Mufaddal b. Mühelleb'i kendilerine lider seçtiler. Mesleme tarafın-dan hezimete uğratılan isyancıların geri kalan büyük bir kısmı da oraya giderek Mufaddal'a katıldı¹³⁸.

→ →

sında bir birlik gönderdiğinden bahsetmektedir (bkz. V, 80).

¹²⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 348.

¹²⁹ Taberî, VI, 595; İbnü'l-Esir, V, 81; İbn Hallikân, VI, 305.

¹³⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 321; Ya'kûbî, II, 311; Taberî, VI, 595; İbn A'sem, IV, 251-252; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 321; İbnü'l-Esir, V, 81; İbn Hallikân, VI, 305; İbn Haldûn, III, 78.

¹³¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 321; Taberî, VI, 595; İbnü'l-Esir, V, 82; İbn Kesîr, XII, 726.

¹³² Taberî, VI, 595-596; İbn A'sem, IV, 252-253; İbnü'l-Cevzî, VII, 80; İbnü'l-Esir, V, 82-83.

¹³³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 322.

¹³⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 322-323, 324; Taberî, VI, 597; İbn A'sem, IV, 253-255; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 321.

¹³⁵ İbn A'sem, IV, 255; İbnü'l-Esir, V, 84; İbn Kesîr, XII, 727; İbn Haldûn, III, 79.

¹³⁶ Ya'kûbî, II, 311; Taberî, VI, 599-600; İbn A'sem, IV, 254, 256; İbnü'l-Esir, V, 84-85.

¹³⁷ Taberî, VII, 600.

¹³⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 335-336; Taberî, VII, 600-601; İbn A'sem, IV, 256; İbnü'l-Esir, V, →

Bu gelişmeler üzerine Mesleme, Müdrîk b. Dabb el-Kelbî'yi onların üzerine gönderdi. İki taraf arasında meydana gelen şiddetli savaşta Mufaddal b. Mühelleb'in bazı yakınları ile isyancılardan ileri gelen pek çok kişi öldürülerek kesilen başları Mesleme'ye gönderildi. Bu arada Yezîd b. Mühelleb'in taraftarlarından bir kısmı geri dönerek Mesleme'den emannâme almayı başarmışlardı. Mühellebî ailesi ise geri kalan askerlerle Kandâbîl'e doğru kaçmıştı¹³⁹. Müdrîk'i geri çağıran Mesleme bu defa Hilâl b. Ahvez et-Temîmî'yi 12.000 askerle¹⁴⁰ onların peşinden gönderdi¹⁴¹. Kandâbîl valisi Vedda' b. Hümejd, ailesini himaye altına alacağına dair daha önce Yezîd b. Mühelleb'e verdiği sözü¹⁴² unutarak şehrin kapılarını kapattı ve ailesinin karaya çıkmasını engelledi. Oraya ulaşan Hilâl, Mühelleb oğulları hariç savaşı bırakıp gidenler ve kendi bayrağı altında toplananların emniyette olduklarını söyleyince onların yanında kimse kalmadı. Bu durumda kendi kaderleri ile baş başa kalan¹⁴³ Yezîd b. Mühelleb'in ailesi teslim olmak yerine sonuna kadar savaşa karar verdi. Mühellebî ailesinin az sayıdaki fertleri, kalabalık Emevî birlikleri karşısında mukavemet gösterdilerse de öldürülmekten kurtulamadılar. Yezîd b. Mühelleb'in kardeşi Mufaddal ve oğlu Muâviye başta olmak üzere aileye mensup erkeklerin neredeyse tamamı öldürüldü¹⁴⁴. Aileden sadece Üyeyne b. Mühelleb, Osman b. Mufaddal ve Ömer b. Abdülazîz b. Mühelleb kurtulmayı başarmış ve Sicistan'a giderek Türk hükümdarı Rutbil'e sığınmışlardı¹⁴⁵.

4. Valilik Görevleri

a. Irak ve Horasan Valiliği

Halife Yezîd b. Abdülmelik, Emevî devleti için büyük tehlike oluşturan Yezîd b. Mühelleb isyanını bastırdıktan sonra Mesleme'yi 102 (720) yılında Irak ve Horasan valiliğine atadı¹⁴⁶. Mesleme, isyanlar nedeniyle karışıklıkların yaşandığı kendisine bağlı Kûfe, Basra ve Horasan'a yeni tayinler yaparak bölgede istikrarı sağlamak için tedbirler aldı. Kûfe'ye Muhammed b. Amr b. Velîd'i atadı.

→ →
85; İbn Kesîr, XII, 727-728.

¹³⁹ Taberî, VI, 601; İbnü'l-Esîr, V, 85-86.

¹⁴⁰ İbn A'sem, Mesleme'nin Müdrîk ile Hilâl b. Ahvez'i 10.000 kişilik bir orduyla gönderdiğini zikretmektedir (bk. *Kitâbü'l-Fütûh*, IV, 256).

¹⁴¹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 326; Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 333; Ya'kübî, II, 311; Taberî, VI, 602.

¹⁴² Bunun için bkz. Taberî, VI, 600; İbnü'l-Esîr, V, 85.

¹⁴³ Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 333.

¹⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 326; Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 333-334, 336; Ya'kübî, II, 311; Taberî, VI, 602; İbn A'sem, IV, 257; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 322; İbnü'l-Esîr, V, 86.

¹⁴⁵ Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 339; Taberî, VI, 602; İbnü'l-Esîr, V, 86; İbn Hallikân, VI, 307.

¹⁴⁶ Ya'kübî, II, 311; Taberî, VI, 605; Ezdî, *Târihu'l-Mavsîl* (nşr. Alî Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 14; İbnü'l-Cevzî, VII, 80; İbnü'l-Esîr, V, 89; İbn Hallikân, VI, 307. Kaynaklarda Mesleme'nin bu göreve getirilişi tarihi hakkında farklı rivayetler yer almaktadır. Halîfe b. Hayyât onun bu tayinini Yezîd b. Mühelleb isyanından önce zikretmektedir. Burada rivayet edildiğine göre halife Yezîd b. Abdülmelik Mesleme'yi Irak valiliğine 101 yılı sonlarında (719) ve 102 yılı başlarında (720) atamış ve Yezîd b. Mühelleb'le savaşmasını emretmişti (bkz. Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 325, 328). Belâzûrî ise yılını belirtmemekle birlikte halifenin Mesleme'yi Irak ve Horasan valiliğine iktidara gelince tayin ettiğini rivayet etmektedir (bkz. *Fütûhu'l-büldân*, s. 416).

Mühellebî ailesi Basra'yı terk ettikten sonra orada vali olan Şebîb b. Hâris et-Temimî'yi görevinden alarak yerine Abdurrahman b. Süleym el-Kelbî'yi¹⁴⁷, polis (şurta) teşkilatının başına da Ömer b. Yezîd et-Temîmî'yi atadı¹⁴⁸. Abdurrahman b. Süleym Basra'ya vardıktan sonra Yezîd b. Mühelleb yanlılarını cezalandırmak istedi. Ancak emniyet müdürü Ömer b. Yezîd bunu yaptığı takdirde Basralılar'ın isyana kalkışabileceklerini söyledi ve bunun için on gün beklemesini önerdi. Bu arada Mesleme'ye de bir mektup göndererek durumu haber verdi. Bunun üzerine Mesleme, Abdurrahman b. Süleym'i görevinden alarak yerine Abdülmelik b. Bişr b. Mervân'ı tayin etti¹⁴⁹. Mesleme'nin Abdurrahman b. Süleym'i Uman'a vali atadığı da rivayet edilmektedir¹⁵⁰. Halife b. Hayyât, Mesleme'nin valiliği döneminde Katan b. Habbe el-Kelbî ve Üryân b. Heysem b. Esved en-Nehâî'nin Kûfe polis teşkilatı başkanlığı yaptıklarını rivayet etmektedir¹⁵¹.

Mesleme aynı yıl içinde damadı Saîd b. Abdülaziz'i Horasan'a vali tayin etti¹⁵². Bir ay sonra bölgeye giden Saîd, kendisine bağlı Semerkant valiliğine Şu'be b. Zühayr'ı getirdi¹⁵³. Şu'be bölgeye gidişinde güzergâhı üzerinde bulunan Amul'u ele geçirdikten sonra Buhara'ya uğradı. Burada kendisine iki yüz kişi katıldıktan sonra Soğd üzerine yürüdü¹⁵⁴. Önceki vali döneminde irtidat eden Soğd halkıyla sulh yaptı¹⁵⁵. Saîd b. Abdülaziz ise Horasan'a geldikten sonra bölgede Mühellebî ailesi adına hüküm sürmekte olan yetkililerin bir kısmını öldürttü, bir kısmını da mallarını müsadere ederek hapsetti¹⁵⁶. Fergana kraliçesi ile bir anlaşma yapan Saîd b. Abdülaziz onun verdiği bilgi sayesinde Serve b. Hürr komutasında bir süvari birliğini Hucende'de (Hucend) konaklayan isyancı Soğdlular'ın üzerine gönderdi. Serve b. Hürr Soğdlular'la karşılaşarak onları hezimete uğrattı ve çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdi¹⁵⁷. Saîd b. Abdülaziz'in zayıf bir idareci olduğunu fark eden Türk hakanı, Kürsül komutasında bir orduyu Soğd üzerine gönderdi. Türk ordusunun Semerkant'ta bulunan Bâhilî kashını kuşatma altına almaları üzerine Saîd b. Abdülaziz tarafından Şu'be'nin yerine Semerkant'a atanan yeni vali Osman b. Abdullah, Müseyyeb b. Bişr er-Reyhâhî komutasında bir orduyu onlara karşı gönderdi. İki taraf arasında çıkan şiddetli savaşta ilk önce müslümanlar hezimete uğrayarak karargâhlarına geri çekil-

¹⁴⁷ Halife b. Hayyât, Mesleme'nin Abdurrahman b. Süleym el-Kelbî'yi emniyet müdürü tayin ettiğini zikretmektedir (bk. a.g.e., 328).

¹⁴⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 335; Taberî, VI, 605; İbnü'l-Esir, V, 89; İbn Haldûn, III, 80.

¹⁴⁹ Taberî, VI, 605; İbnü'l-Esir, V, 89; İbn Haldun, III, 80.

¹⁵⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 335, 348.

¹⁵¹ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 328.

¹⁵² Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 327; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 416; Dîneverî, a.g.e., s. 332; Ya'kûbî, II, 311; Taberî, VI, 605; İbnü'l-Esir, V, 90; İbn Haldûn, III, 80.

¹⁵³ Taberî, VI, 605; İbnü'l-Esir, V, 90; İbn Haldûn, III, 80.

¹⁵⁴ Taberî, VI, 605-606.

¹⁵⁵ Taberî, VI, 606; İbnü'l-Esir, V, 90.

¹⁵⁶ Taberî, VI, 606-607; İbnü'l-Esir, V, 90-91; İbn Kesîr, XII, 729; İbn Haldûn, III, 80.

¹⁵⁷ Ya'kûbî, II, 311.

mek zorunda kalmış, ancak tekrar toparlanarak Türkler'i hezimete uğratmışlardır¹⁵⁸. Aynı yıl Türklerin yine Soğd'a saldırmaları üzerine Saîd b. Abdülaziz, Soğd'a yürüyerek Türkler ve Soğdlular'dan ibaret müttefik kuvvetleri hezimete uğrattı. Fakat kaçan Türkleri takip etmeyerek ordusunu da bundan menetti¹⁵⁹. Fakat Saîd'in emrine tabi olmayarak Türkler'in peşini takip eden müslümanlar nehri yatağına vardıklarında pusuya düşürüldüler ve Şu'be b. Zühayr dahil elli civarında kayıp vererek geri çekildiler. Ancak daha sonra toparlanan müslümanlar Türkleri hezimete uğratmayı başardılar. Ancak Saîd b. Abdülaziz'in nehri defalarca geçmesine rağmen Semerkant'ın ötesine ilerlememesi ve Türkler'in karşısında beklemekle yetinmesi¹⁶⁰ Horasan halkının ileri gelenlerinden bir grubun onun bu başarısızlığını Mesleme'ye şikâyet etmeleri ile neticelendi. Bu şikâyetler üzerine Mesleme, Saîd b. Abdülaziz'i azlederek yerine Saîd b. Amr el-Haraşî'yi tayin etti¹⁶¹. Ayrıca halife Yezîd b. Abdülmelik aynı yıl içinde Mesleme'yi Irak ve Horasan valiliğinden azlederek yerine Ömer b. Hübeyre'yi atamıştır¹⁶². Mesleme'nin valilik görevinin altı veya sekiz ay sürdüğü rivayet edilmektedir¹⁶³. Kaynaklarda Mesleme'nin görevinden azil sebebiyle ilgili iki rivayet aktarılmaktadır. Birinci grup rivayetlere göre Mesleme Irak ve Horasan valisi tayin edildikten sonra bölgenin haraç gelirlerinde bir artış olmamış ve bu yüzden halife Mesleme'yi görevinden azletmiştir¹⁶⁴. İkinci grup rivayetlere göre ise Mesleme bölgeden elde edilen ganimet mallarını istediği gibi harcayarak valiliği esnasında bu mallardan hilafet merkezine hiçbir şey göndermemiş ve bu da halifenin onu azletmesi ile neticelenmiştir¹⁶⁵.

b. İrmîniye, Azerbaycan, el-Cezîre Valiliği ve Arap-Hazar İlişkileri

Hazar Hakanlığı'na yönelik ilk İslâm akınlarının 642-646 yılları arasında vuku bulmuş olmasına rağmen Hazarlar'la müslümanlar arasındaki en şiddetli çarpışmaların Velid b. Abdülmelik'in (705-715) zamanından itibaren başladığı kabul edilmektedir¹⁶⁶. Kafkasya cephesinde Hazarlar ile yapılan bu savaşların büyük ölçüde daha önce Anadolu gazalarında büyük şöhret sahibi olan Mesleme kumandasında cereyan ettiğini görmekteyiz. İleride de bahsedeceğimiz

¹⁵⁸ Taberî, VI, 607-610; İbnü'l-Esîr, V, 92-94; İbn Kesîr, XII, 729-731; İbn Haldûn, III, 80-81.

¹⁵⁹ Taberî, VI, 612; İbnü'l-Esîr, V, 95; İbn Haldûn, III, 81. Belâzürî, Saîd b. Abdülaziz'in Sevre b. Hürr el-Hanzalî'yi, arkasından da oğlunu gönderdiği, kendisinin ise Orta Asya'ya doğru yola çıkarak Türkler'in toplandığı İştihân'a geldiğini kaydetmektedir. Bu rivayete göre iki taraf arasında Saîd'in zafer kazanması ile sonuçlanan savaş burada vuku bulmuştur (bk. *Fütûhu'l-büldân*, s. 416).

¹⁶⁰ Taberî, VI, 612-614; İbnü'l-Esîr, V, 95-97; İbn Haldûn, III, 81-82.

¹⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 416; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâ'atü'l-kitâbe* (nşr. Muhammed Hüseyin Zebîdî), Bağdat 1981, a.g.e., s. 410.

¹⁶² Ya'kûbî, II, 311; Taberî, VI, 615; Ezdî, a.g.e., s. 16; İbnü'l-Cevzî, VII, 80; İbnü'l-Esîr, V, 97; Halife b. Hayyât, onun 102 yılının sonları 103 senesinin başlarında (721) azledildiğini zikreder (bkz. a.g.e., s. 327).

¹⁶³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 338.

¹⁶⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 364; Taberî, VI, 615; İbnü'l-Cevzî, VII, 80-81; İbnü'l-Esîr, V, 97.

¹⁶⁵ İbn Kesîr, XII, 731; İbn Haldûn, III, 82.

¹⁶⁶ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DiA*, İstanbul 1998, XVII, 117-118.

miz gibi Mesleme bir defa Velid b. Abdülmelik, iki kere de Hişâm b. Abdülmelik döneminde olmakla toplam üç defa İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valiliği görevine getirilmiştir. Ancak valilik görevine getirilmeden önce 89/708 yılında Hazarlar'ın üzerine ilk seferini yapmış, Azerbaycan'dan hareketle el-Bâb'a¹⁶⁷ kadar ulaşmış ve orada bazı şehir ve kaleleri fethetmiştir¹⁶⁸. Bundan az sonra halife Velid b. Abdülmelik, 91/710 tarihinde amcası Muhammed b. Mervân'ı el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan¹⁶⁹ valiliği görevinden azlederek onun yerine kardeşi Mesleme'yi vali tayin etmiştir¹⁷⁰. Bölgeye vali tayin edildikten sonra Hazarlar'a karşı seferlerini devam ettiren Mesleme 91/710 yılında Hazarlar'ın üzerine yürüdü ve Azerbaycan cihetinden Derbend'e kadar ilerledi. Derbend civarında bazı şehir ve kaleleri fethettikten sonra Derbend'in ötesinde yer alan bazı merkezler de ona itaatlerini bildirdi¹⁷¹. Fakat Mesleme bölgeden uzaklaştıktan sonra Derbend 711 yılında Hazarlar tarafından tekrar geri alınmıştı¹⁷². Mesleme dört senelik bir aradan sonra 95 (713-714) yılında Hazarlar'a karşı düzenlediği seferinde Derbent civarında yer alan Şabran, Cumrân, Berrân ve Sûl¹⁷³ şehirlerini fethederek Derbend'e kadar ilerledi¹⁷⁴ ve üç bin kişili Hazar garnizonunun müdafaa ettiği şehri üç aylık bir muhasaranın ardından zapt etmeği başardı¹⁷⁵. Mesleme'nin şehri ele geçirdikten sonra ellerinde tutamayacakları düşüncesiyle¹⁷⁶ Derbend'in sur ve hisarlarını yıktırdığı ve dokuz yıl sonra yeniden inşa ettirdiği de rivayet edilmektedir¹⁷⁷. Ayrıca Mesleme'nin aynı yıl

¹⁶⁷ Bâbu'l-ebvâb olarak da bilinen bu şehir bugünkü Derbend şehridir (Geniş bilgi için bk. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 164).

¹⁶⁸ Taberî, VI, 441; İbnü'l-Cevzî, VI, 289; İbnü'l-Esîr, IV, 540; İbn Kesîr, XII, 420; İbn Haldûn, III, 71.

¹⁶⁹ İrmîniye, Emeviler zamanında, Hişâm b. Abdülmelik'in hilafetine kadar el-Cezîre valiliği ile birleştirilmişti (bk. Streck, "Ermeniye", *İA*, İstanbul 1988, IV, 323). Ayrıca İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre tek bir bölge olup, üçüne bir vali atanmakta idi (bkz. İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001, s. 165; Alî b. Abdurrahman el-Amr, *Hişâm b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Emeviyye*, 1412/1992, s. 110).

¹⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 303; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, VIII, 75; İbnü'l-Esîr, IV, 555.

¹⁷¹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 303; Taberî, VI, 454.

¹⁷² L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkur Halkları* (Rusça'dan trc. Ahsen Batur), I-II, İstanbul 2003, I, 72. Ermeni tarihçilerine göre ise Ermeni takvimi ile 150 yılında (2 Haziran 709 - 1 Haziran 710) Hazar hakanı 80.000 askeri ile hücumu geçerek Derbend'di ele geçirmiş ve Arapları Azerbaycan'dan çekilmek zorunda bırakmışlardı (bunun için bkz. Ziya Bünyadov, *Azerbaydjan v VII-IX vv.*, I, 132).

¹⁷³ Sûl, Hazar ülkesinde Derbend civarında bir şehirdir (bk. Yâkût, III, 435).

¹⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 307.

¹⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 307; İbn Asâkir, LVIII, 31; İbn Kesîr, XII, 505. Rivayetlere göre Mesleme, Hazarlar'la günlerce savaşmasına rağmen bu müstahkem kale-şehir bir türlü ele geçiremiyordu. Kuşatma devam ettiği sırada şehir halkından biri Mesleme'nin huzuruna gelerek kendine ve ailesine eman vermesi şartıyla, şehre götüren gizli yolu ona göstereceğini söyledi. Mesleme bu koşulları kabul etti ve şehre girmek için seçme askerlerinden bir birlik teşkil ederek bu şahıs ile gönderdi. Müslümanlar bu şahsın yardımı sayesinde gizli bir yolla şehre girdiler. Derbend halkı müslümanların şehre girdiğini fark edince hemen onların üzerine saldırdılar. Bu sırada iki taraf arasında çok şiddetli bir savaş meydana geldi ve çatışmalar seher vaktinde müslümanların kesin zaferiyle sonuçlandı (bkz. Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 307. Bakıhanov, *Gülis-tân-i İrem*, Bakı 2001, s. 54-55; Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar* (trc. Ahsen Batur), İstanbul 2004, s. 271; Pletneva, *Hazarı*, Moskova 1986, s. 35).

¹⁷⁶ Artamonov, a.g.e., s. 270-271 (*Derbendnâme*'den naklen); Bakıhanov, a.g.e., s. 55.

¹⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 307; İbn Asâkir, LVIII, 31; İbn Kesîr, XII, 505.

içinde şimdiki Mahaçkale'de bulunan Tarku'ya da başarısız bir sefer düzenlediği kaydedilmektedir¹⁷⁸. Mesleme, Derbend'den hareket ederek Kuzey Kafkasya topraklarına girmiş ve her tarafı tahrip ettikten sonra Tarku şehrine kadar ilerlemiştir. Karşı karşıya gelen iki ordu, birkaç gün savaşmaya cesaret edememiş, iki tarafın cengâverleri bire bir mücadele etmekle yetinmişlerdi. Hakan, Alp-Tarhan kumandasında gelecek takviye birliklerini beklerken, Mesleme kalabalık Hazar ordusu ile savaşa girmekten çekinerek geri çekilmenin yollarını arıyordu. Sonunda Mesleme, karargâhını düşmana fark ettirmeden eşyaları ile terk ederek ormanlık dağlara, oradan da İberya'ya (Gürcistan) çekilmeyi başardı. Ancak bu sefer esnasında Mesleme'nin hareminin dahi Hazarlar'ın eline geçtiği ve onun Alban hükümdarının yardımıyla geri çekilebildiği de zikredilmektedir¹⁷⁹. Alban kaynağına göre Hazar hakanlığının sınırlarına giren Mesleme, Hazarlarla yaptığı savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştır. İlgili kaynağa göre Albanya¹⁸⁰ hükümdarı Aranşah Vaçegan, Mesleme'ye yardım ederek Gürcistan'a çekilmesini sağlamış ve Hazarlar'a karşı onu desteklemiştir. Bu sırada Hazarlar Alban ordusunu da ağır bir hezimete uğratarak geri püskürtmüştür¹⁸¹. Kmosko Araplar'ın Derbend'i ele geçirmek, İç Anadolu'da bir istihkam zapt etmek gibi bölgesel başarılar elde etmekle birlikte dağlar üzerindeki diğer mevkiileri muhafaza edebilmek için kafi kuvvete malik olmadıklarından pek çabuk geri çekilmek zorunda kaldıklarını söyler. Ona göre Mesleme'nin bölgeye yaptığı bu seferleri, keşif mahiyetinde olup, daha sonra yapacağı kapsamlı seferler için hazırlık niteliği taşımaktaydı¹⁸². Kaynaklarda Mesleme'nin birinci valilik görevinden ne zaman azledildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mesleme 97 yılı başları (715 yılı sonları) İstanbul seferine gönderildiğinden¹⁸³ aynı yıl valilik görevinden uzaklaştırılmış ola bilir.

Mesleme İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valiliği görevine ikinci defa Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) döneminde, 107 (725-726) yılında Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'nin yerine tayin edilmiştir¹⁸⁴. Mesleme, vali tayin

¹⁷⁸ *İstoriya Dagestana s drevneyşikh vremen do konça XV v* (hazırlayan Gadjeiev, M.G. ve diğerleri), Mahaçkale 1996, s. 203.

¹⁷⁹ Artamonov, a.g.e., s. 271; Pletneva, a.g.e., s. 35.

¹⁸⁰ Kafkas Albaniyası denilen bu devlet Ermenistan'ın kuzeydoğusunda, Gürcistan'ın doğusunda, Kür nehri, Hazar denizi ve Kafkas dağların arasında bulunmakta idi. I-VI. asırlarda bağımsız bir devlet olmuş ve 821 yılında varlığına son verilmiştir (bkz. Nina G. Garsoian, "Albania, Caucasian", *Oxford Dictionary of Byzantium*, New York, I, 52). Z.Bünyadov, bu devletin bu günkü Kuzey Azerbaycan arazisinde kurulduğunu kaydetmektedir (bkz. Azerbaycan Tarihi, s. 145).

¹⁸¹ Moses Daskhuraçı, *The History of the Caucasian Albanians* (İngilizce'ye trc. C.J.F. Dowsett), London 1961; Bünyadov, *Azerbaydjan v VII-IX vv.*, I, 132; Artamonov, a.g.e., s. 271.

¹⁸² Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü), III, İstanbul 1935, 148.

¹⁸³ Theophanes, a.g.e., s. 82; Brooks, "The Successors of Heraclius to 717", 416-417; A. mif., "The Campaign of 716-718", 21; Guiland, a.g. m., 110, 111.

¹⁸⁴ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 337; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 208; Ya'kübî, II, 317; Ezdî, a.g.e., s. 25; İbnü'l-Esir, V, 137; Zehebi, *Târihu'l-İslâm (h. 101-120)*, 16.

edildikten sonra Hâris b. Amr et-Tâ'î'yi vekili olarak bölgeye gönderdi¹⁸⁵. Mesleme 107 (725-726) yılında Bizans'a sefer düzenlediği için valilik görevine vekâleten Hâris'i göndermiştir. O, Bizans'a hem denizden hem de karadan düzenlenen bu seferde kara kuvvetlerine kumanda etmiştir¹⁸⁶. Ramazan 107 (Ocak-Şubat 726) tarihinde, Mesleme'nin Cezire'nin aşağısında bulunan Kaysâriyye'ye giderek orayı savaşla fethettiği rivayet edilmektedir¹⁸⁷. Diğer rivayetlere göre ise Mesleme Kaysâriyye'yi, el-Cezire üzerinden gelerek 108 (726-727) senesinde fethetmiştir¹⁸⁸. Bu arada Mesleme'nin yerine vekil olarak gönderdiği Hâris, 108 (726-727) yılında Türk Hakanı'nın oğlu Mârtik'in, Azerbaycan'a saldırarak Versân¹⁸⁹ şehrini kuşattığını ve mancınıklarla surları tahrip ettiğini duyunca hemen harekete geçti. İki taraf arasında yapılan savaşta Hâris, Hazarlar'ı yenilgiye uğratarak geri püskürttü ve onlara büyük kayıp verdirdi¹⁹⁰. Bizans cephesinde gerçekleştirdiği fetihlerin ardından Mesleme 109 (727-728) yılında valilik bölgesine intikal etti ve ordunun başına geçerek Azerbaycan üzerine yürüdü¹⁹¹. 110 (728) tarihinde Hazarlar'ın üzerine daha bir sefer düzenleyen Mesleme, selefi Cerrah b. Abdullah tarafından açılan Daryal Geçidi üzerinden geçerek¹⁹² Tiflis'e geldi ve daha sonra Bâbü'l-Lân¹⁹³ yakınlarında Hazar hakânının kalabalık ordusu ile karşılaştı. İki taraf arasındaki savaş fasıllarla neredeyse bir ay devam etti. Hazar hakanı Cemâzeyilahir 110 (Eylül/Ekim, 728) yılında¹⁹⁴ yenilerek savaş alanını terk etmek zorunda kaldı.¹⁹⁵ Bu sefer şiddetli yağmur eşliğinde geçtiği için "Çamur seferi (Gazvetu't-tîn)" diye adlandırılmıştır¹⁹⁶. Müslümanlar dönüşte yağmur sebebiyle çeşitli zorluklarla karşılaşmış, pek çok asker ve çok sayıda binek hayvanları boğularak telef olmuştur¹⁹⁷. Mes'ûdî, Mesleme'nin bu seferi sırasında zapt olunmazlığıyla ünlü olan mezkûr Bâbu'l-Lân kalesini ele geçirdikten sonra işesini bu kaleye beş günlük mesafedeki Tiflis'ten kara yoluyla temin ettiği birliklerini oraya yerleştirdiğini zikret-

¹⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 337; Ezdî, a.g.e., s. 25; İbnü'l-Esîr, V, 137-138.

¹⁸⁶ Taberî, VII, 40; İbnü'l-Cevzî, VII, 117; İbn Kesîr, XIII, 22; Uçar, a.g.e., s. 120.

¹⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 337; Ezdî, a.g.e., s. 26; İbn Asâkir, LVIII, 37; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (h.101-120), 16.

¹⁸⁸ Taberî, VII, 43; İbnü'l-Cevzî, VII, 121; İbnü'l-Esîr, V, 140; İbn Kesîr, XIII, 37; Menbicî, a.g.e., s. 89; Theophanes, s. 96; Ostrogorsky, a.g.e., s. 139.

¹⁸⁹ Versân, Azerbaycan'ın en uç kesiminde Aras nehri kıyısında bir şehirdir (bkz. Yâkût, V, 370-371).

¹⁹⁰ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 338; Ezdî, a.g.e., s. 27; İbnü'l-Esîr, V, 140-141.

¹⁹¹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 339; Ya'kübî, II, 329; İbnü'l-Esîr, V, 145; Menbicî, a.g.e., s. 90; Ebü'l-Ferec, I, 195; R. Guseynov, *Siriyskie İstoçniki XII-XIII vv. ob Azerbaydjane* (nşr. N.V. Pigulevskaya), Baku 1960, s. 42.

¹⁹² Artamonov, a.g.e., s. 379.

¹⁹³ Allân İrmîniye hududunda, Derbend ve Hazarlara komşu Kafkas dağlarında bulunan bir bölgedir. Allân ile Kafkas dağı arasında yer alan büyük bir vadinin üzerinde bulunan kale ise Bâbu'l-Lân kalesi diye adlandırılmaktadır (bk. Yâkût, I, 245-246; A. mlf., V, 8-9). Günümüzde Allân Osetya'ya giden Daryal geçidine tekabül etmektedir (bk. *Fetihler kitabı*, 85 nolu dn., s. 76).

¹⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 340; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (h.101-120), 20.

¹⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 339-340; Taberî, VII, 54; İbnü'l-Esîr, V, 155.

¹⁹⁶ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 339-340; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (h.101-120), 20; İbn Kesîr, XIII, 40.

¹⁹⁷ İbn Kesîr, XIII, 40.

mektedir. Mesleme çevreye hakim olmak, yolları, köprüyü ve bölgeyi kontrol altında tutabilmek için bu kaleye çok sayıda asker yerleştirmişti¹⁹⁸.

111 (729-730) yılında halife Hişâm b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme'yi İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valililiği görevinden azlederek Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi ikinci defa bölgeye vali tayin etti¹⁹⁹. Ancak Cerrah'ın 112 (730-731) senesinde Erdebil civarında Hazarlar'la yapılan savaşta şehit düşmesi²⁰⁰ üzerine halife Hişâm b. Abdülmelik, bölgeye genel vali olarak Mesleme'yi, öncü kuvvet komutanı olarak ise Saîd b. Amr el-Haraşî'yi atamıştır²⁰¹. Mesleme, vali tayin edildiği tarihte Bizans'a sefer düzenlediğinden valilik bölgesine epeyce geç gelmiştir. Theophanes, Mesleme'nin bu seferi sırasında Kapadokia'ya ulaşarak orada bulunan Kharsianon (Harşene) kalesini ele geçirdiğini kaydetmektedir²⁰². Halife Hişâm ise 112 (730-731) yılında müslümanların öcünü almak için Saîd b. Amr el-Haraşî'yi askerî bir birliğin başına geçirerek Hazarlar'la savaşmak üzere bölgeye gönderdi²⁰³. Saîd 30.000 kişilik ordusu ile Hazarlar'ın üzerine yürüdü²⁰⁴ ve bölgede her uğradığı şehrin halkını cihada teşvik ederek gönüllülerin ordusuna katılmasını sağladı. Ayrıca Erzen²⁰⁵ şehrinde Cerrah b. Abdullah'ın daha önce yenilerek etrafa dağılmış askerlerini de ordusuna katan Saîd b. Amr, müstahkem bir kale olan Ahlat'a (Hilat) geldi ve burayı kuşatma ile fethettikten sonra önüne gelen kaleleri ve şehirleri arka arkaya fethederek Azerbaycan'da yer alan Berde şehrine girdi ve orada konakladı. O sırada hakanın oğlu Nârstîk'in Azerbaycan topraklarını yağmalayarak insanları öldürdüğü ve esir aldığı yönünde²⁰⁶ gelen haberler üzerine Saîd b. Amr, amcasının oğlu Abdülmelik b. Müslim el-Ukaylî'yi Hazarlar'ın üzerine gönderdi. Abdülmelik b. Müslim emrindeki süvari birliğiyle Hazar tarhanını öldürerek esirleri kurtardı. Bunun ardından karşısına çıkan Hazarlar'ı hezimete uğratarak ele geçirdiği ganimetlerle Saîd b. Amr'ın yanına döndü²⁰⁷. Daha sonra Saîd, Hazarlar'ın peşini takip ederek Erdebil ve Miymez'den (Mimed)²⁰⁸ geçerek Bâcervân'a ulaştı ve

¹⁹⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 194; Yâkût, I, 246.

¹⁹⁹ Halîfe b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 341; Taberî, VII, 67; Ezdî, *a.g.e.*, s. 30; İbnü'l-Esîr, V, 158; İbn Kesîr, XIII, 60.

²⁰⁰ Halîfe b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 342; İbnü'l-Esîr, V, 159.

²⁰¹ Belâzûrî bu tayinin tarihini belirtmemektedir (bkz. Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 208. Ayrıca bkz. Kudâme b. Ca'fer, *a.g.e.*, s. 331).

²⁰² Theophanes, *a.g.e.*, s. 101.

²⁰³ Halîfe b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 342; Taberî, VII, 70; İbn A'sem, IV, 270; Ezdî, *a.g.e.*, s. 32; İbnü'l-Cevzî, VII, 153; İbnü'l-Esîr, V, 159; İbn Kesîr, XIII, 61; İbn Haldun, III, 89.

²⁰⁴ İbn A'sem, IV, 271; Bünyadov, *Azerbaydjan v VII-IX vv.*, I, 135.

²⁰⁵ Erzen, doğu Anadolu'da orta asır şehri olup Silvan (Meyâfârikîn) ve Siirt arasında bulunmaktaydı (bk. Streck, "Erzen", *IA*, İstanbul 1988, IV, 337; *Fetihler kitabı*, 58 nolu dn., s. 75. Ayrıca bk. Yâkût, I, 150).

²⁰⁶ İbn A'sem, IV, 271; İbnü'l-Esîr, V, 160; İbn Haldun, III, 89; Bünyadov, *Azerbaydjan v VII-IX vv.*, I, 135-136.

²⁰⁷ İbn A'sem, IV, 272-273.

²⁰⁸ İbn A'sem bu yer ismini Mimed olarak vermektedir (bk. *Kitâbü'l-Fütûh*, IV, 274). Miymez'in harabeleri Azerbaycan'da Meşiren tarafında Karasu nehrinin orta akarında bulunmaktadır (bkz. *Fetih-*

askerlerini dörde ayırarak yoluna devam etti²⁰⁹. Miymez nehri civarında 20.000 kişilik Hazar ordusunu ağır bir hezimete uğratarak Cerrah'ın ailesi ile birlikte diğer müslüman esirleri kurtardı ve ardından Bâcervân'a geri döndü²¹⁰. Belâzürî, Saîd b. Amr'ın Miymez'de Hazarlar'la savaşa hazırlanırken Mesleme tarafından görevden alındığını bildiren bir mektup aldığına dair bir rivayet aktarmaktadır. Buna göre Mesleme mektubunda, kendisi gelmeden önce Hazarlar'la savaşa başlaması yüzünden onu itham ediyor ve kumandanlığı Abdümelik b. Müslim el-Ukaylî'ye devretmesini emrediyordu²¹¹. Ancak Saîd b. Amr, Hazarlar'la savaşı bundan sonra da devam ettirmiştir. Ordularının ardı ardına ağır yenilgiye uğraması üzerine tarhanlarını ve ileri gelenlerini toplayarak durumu onlara istişare ettikten sonra ülkesinin bütün yörelerinden topladığı askerlerle ordusunu takviye eden Nârstik'in²¹² kalabalık bir orduyla harekete geçtiğini duyunca Saîd b. Amr Versân, Beylekan, Berde, Gebele ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki idarecilere haber göndererek, yardım istedi²¹³. Gönüllülerin de katılımıyla kalabalık bir ordu oluşturdu. İki ordu arasında Berzend'de²¹⁴ meydana gelen savaş çok şiddetli geçti ve müslümanlar Hazarlar'ı geri püskürterek onları Aras nehrinin kıyısına kadar takip ettiler²¹⁵. Saîd b. Amr, tekrar ordu toplayıp üzerine gelen Nârstik'in ordusunu bu defa Suriye, el-Cezîre ve diğer bölgelerden gönderilen askerlerden oluşturduğu kalabalık ordusuyla Muğan (Mûğân)²¹⁶ nehrinin kıyısında vuku bulan çok şiddetli savaşta güçlü mukavemet etmelerine rağmen yine de hezimete uğratarak geri çekilmek zorunda bıraktı. Hazarlar geri çekilerek çoğunluğu Muğan nehrinde boğuldu.²¹⁷ Hazarlar'ı Kür ve Aras nehirlerinin kavşağına kadar takip eden²¹⁸ Saîd'in Nârstik'i öldürerek kesik başını halifeye gönderdiği rivayet edilmektedir ki, bu da daha sonra Mesleme'nin kendisine kızgınlığı ve cezalandırması ile sonuçlanmıştır²¹⁹. Daha sonra Saîd b. Amr elde ettiği ganimetlerle Bâcervân'a geri dönerek ganimetin beşte birini hilâfet merkezine gönderdi ve fethettiği yerler hakkında halifeyi bilgilendirdi²²⁰. Ganimetin geride kalan kısmını askerlerine dağıttıktan sonra Hazarlar'ı takip ederek onları Şirvan bölgesi topraklarından da çıkaran Saîd b. Amr, Şirvan'da ikamet ederek

→ →
ler kitabı, 62 nolu dn., s. 75).

²⁰⁹ İbn A'sem, IV, 274; İbnü'l-Esîr, V, 161; İbn Haldûn, III, 89.

²¹⁰ İbn A'sem, IV, 274; İbnü'l-Esîr, V, 161; İbn Haldûn, III, 89; Bakıhanov, a.g.e., s. 58.

²¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 208-209; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 331.

²¹² İbn A'sem, IV, 276; İbnü'l-Esîr, V, 161.

²¹³ İbn A'sem, IV, 276-277; Bakıhanov, a.g.e., s. 58.

²¹⁴ Berzend, Azerbaycan'ın kuzey doğusunda bulunan bir şehirdir. Kuzeyde Aras nehri, güneyde Talış dağları ve doğuda Hazar denizi ile çevrili geniş bataklık arazide bulunuyordu (Geniş bilgi için bk. M. Streck, "Berzend", *İA*, II, 566-567).

²¹⁵ İbn A'sem, IV, 276-277; İbnü'l-Esîr, V, 161-162; İbn Haldûn, III, 89; Bakıhanov, a.g.e., s. 58-59.

²¹⁶ İbnü'l-Esîr bu nehri Beylekan nehri olarak zikretmektedir (bk. İbnü'l-Esîr, V, 162).

²¹⁷ İbn A'sem, IV, 278-279; İbnü'l-Esîr, V, 162; İbn Haldûn, III, 89.

²¹⁸ İbn A'sem, IV, 279; Bakıhanov, a.g.e., s. 59.

²¹⁹ Ya'kûbî, II, 317.

²²⁰ İbn A'sem, IV, 279; İbnü'l-Esîr, V, 162; İbn Haldûn, III, 89.

halifeden yeni talimatlar beklemeye başladı²²¹.

112 senesinin sonlarında (730-731) halife Hişâm b. Abdülmelik yazdığı mektubunda kardeşi Mesleme'yi İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valisi olarak bölgeye gönderdiğini bildiriyor ve Saîd'e geri dönmesini emrediyordu²²². Aynı tarihte halifenin emri üzerine bölgeye gelen²²³ Mesleme, Berde'ye yerleşti ve kendisi gelmeden harekete geçmemesi hakkındaki emrine uymayıp, müslümanların hayatını tehlikeye attığı gerekçesiyle suçladığı²²⁴ Saîd'i cezalandırarak Berde'de hapsedti²²⁵. Mesleme'nin, vekili olarak gönderdiği Saîd'in başarılarından memnun olmadığı da rivayet edilmektedir²²⁶. Fakat durumu öğrenen halife Hişâm'ın, elçisi vasıtasıyla bu hareketinden dolayı Mesleme'yi kınaması ve Saîd b. Amr'ı hapisten çıkarıp kendisine göndermesini talep etmesi üzerine²²⁷ Mesleme, Saîd b. Amr'ı serbest bıraktı ve ona iyi muamelelerde bulunarak halifeye gönderdi²²⁸.

Daha sonra Şevval 112 (Aralık/Ocak 730-731) tarihinde Hazarlar'ın peşinden hareket ederek Derbend'e kadar ilerledi²²⁹. Bazı rivayetlerde Mesleme'nin Derbend'e ulaştığı sırada kalede 1.000 Hazar ailesinin bulunduğu zikredilmektedir²³⁰. Mesleme şehri kuşatarak kaleyi mancınıklarla dövmesine rağmen, bir türlü geri alamayınca bir hileye başvurmuştur. Sâsânî hükümdarı Enüşîrvân'ın (531-579) kazdırdığı kanallarla şehre su getirmiş olduğu su kaynağına giderek orada inek ve koyunlar kestirip bunların sakatatlarını su kaynağına attırıştır. Şehirdeki sarnıçlar kanlı suyla dolduktan sonra suyun önünü kesmiş ve bunun bir sonucu olarak şehrin suyu bir gecede kurtlanarak bozulmuştur²³¹. Susuzluktan zor durumda kalan şehir halkı çok geçmeden elçilerini Mesleme'ye göndererek çıkış yolunu açmasını ve gitmeleri için izin vermesini istemişlerdi. Bunun üzerine Mesleme, askerlerini kale kapısının önünden çekmiş²³², geceleyin Hazarlar kaleyi boşaltarak kaçmışlar ve neticede Derbend tekrar müslümanların eline geçmiştir²³³. Mesleme Derbend şehrini ele geçirdikten sonra oraya Suriye halkından ibaret ve divandan maaşlı 24.000 aile yerleştirdi²³⁴. Ayrıca yiyecek

²²¹ İbn A'sem, IV, 279; Bakıhanov, a.g.e., s. 59; Bünyadov, *Azerbaydjan v VII-IX vv.*, I, 136.

²²² İbn A'sem, IV, 280; İbnü'l-Esîr, V, 162; İbn Haldun, III, 89; Bünyadov, *Azerbaydjan v VII-IX vv.*, I, 136.

²²³ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 343; Taberî, VII, 71; İbnü'l-Esîr, V, 162.

²²⁴ İbn A'sem, IV, 280-281.

²²⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 209; İbn A'sem, IV, 281; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 331.

²²⁶ İbn A'sem, IV, 281; Artamonov, a.g.e., s. 285.

²²⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 209; Ya'kûbî, II, 317; İbn A'sem, IV, 281; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 331.

²²⁸ İbn A'sem, IV, 281.

²²⁹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 343; Taberî, VII, 71; İbnü'l-Esîr, V, 162.

²³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 209; İbn A'sem, IV, 287.

²³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 209; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 331-332. İbn A'sem, IV, 287.

²³² İbn A'sem, IV, 287.

²³³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 209; İbn A'sem, IV, 287; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 332.

²³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 209; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 332; Ebû Hâmid el-Gırnâfî, →

maddeleri için bir ambar, hayvan yemleri için de bir diğer ambar ve silah deposu yaptırdı. Sarnıcın toprakla doldurulmasını, yeni bir sarnıç yapılmasını emrederek şehri tamir ve yeniden tahkim ettirdi²³⁵. Mesleme bu icraatlarından başka şehirde bu güne kadar bilinen “Cuma Mescidi”ni inşa ettirmişti²³⁶. Makdisî de Derbend şehrini tanıtırken Pazar meydanının ortasında yanında çeşme bulunan bir camiden bahsetmektedir²³⁷. Barthold’a göre yerli yazarların anlattıklarına bakılacak olursa bu cami bu güne kadar Mesleme tarafından 115/733 yılında yaptırılmış olduğu yerde bulunmaktadır²³⁸. Mesleme’nin emriyle Derbend şehri, buraya yerleştirilen müslüman halkın geldiği şehirlere izafetle isimlendirilen dört mahalleye bölündü. Birinci mahalle Dımaşk halkına, ikinci mahalle Hıms halkına, üçüncü mahalle Filistin halkına, dördüncü mahalle ise Suriye ve el-Cezîre’den olanlara tahsis edildi ve müslümanlar bu mahallelere yerleřtirildi²³⁹. Artık askerî garnizon görevini yapan Derbend’in sosyal ve iktisadi durumu değişti. Derbend’e yerleştirilmiş müslümanlar, sadece askerî birlik olmayıp yerli halktan vergi toplama görevini de tekellerine aldılar²⁴⁰. Mesleme Derbend şehrine yerleştirmiş olduğu müslümanlara adam başına yıllık 110 dinar tahsis etti ve onların her ay yiyecekle temin edilmesini sağladı²⁴¹. Bütün bunların yanında Mesleme askerî, iktisadi ve ticari alanda da bazı ıslahatlar gerçekleştirmiş, Derbend ve etraf bölgelerin idarecileriyle sulh antlaşmaları yapmıştır. Anlaşmanın esas şartlarına göre Hazarlar’ın Derbend’e saldırmaları halinde bu bölgelerin halkları müslümanlara yardım edecek²⁴²; Hazar tacirleri Derbend’e girmeden karşılanacak ve alış-veriş şehir dışında yapıldıktan sonra geri döndürülecek; Derbend halkından ticaret yapmak için Hazar ülkesine giden olursa onun malından onda bir gümrük vergisi alınacak ve şehre Hazar elçisi ve diğer elçiler geldiği takdirde şehrin emniyeti açısından gözleri bağlı olarak getirilecek ve bu şekilde salıverilecektir²⁴³. Mesleme’nin Dağıstan (el-Cibâl)’ın mahalli emirlerinden başka, şirvânşah, Lîrânşah, Taberserânşah²⁴⁴, Filânşah²⁴⁵ ve Harřânşah²⁴⁶

→ →
Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb (nřr. Kâsım Vahab), Beyrut 2003, s. 77; Bartold, *Rabotı po istoričeskoj geografii*, Moskova 2002, s. 421.

²³⁵ Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, s. 209; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 332; Bakıhanov, a.g.e., s. 59; Bartold, a.g.e., s. 421.

²³⁶ Bakıhanov, a.g.e., s. 60; Bartold, a.g.e., s. 423; *İstoriya Dagestana*, s. 218, 219, 221.

²³⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 376.

²³⁸ Bartold, *Rabotı po istoričeskoj geografii*, s. 423.

²³⁹ İbn A'sem, IV, 287; Bakıhanov, a.g.e., s. 60; Bartold, a.g.e., s. 421. Ebû Hâmid el-Gırnâfi bu mahalleleri zikrettikten sonra bunlara ayrıca Tedmur, Haleb ve Musul'u da ilave etmektedir (bkz. a.g.e., s. 77).

²⁴⁰ Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, s. 209; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 332.; *İstoriya Dagestana*, s. 215.

²⁴¹ İbn A'sem, IV, 288.

²⁴² Bakıhanov, a.g.e., s. 61.

²⁴³ Bakıhanov, a.g.e., s. 61; Bünyadov, *Azerbaydjan v VII-IX vv.*, I, 189.

²⁴⁴ Yâkût'ta bu yer ismi Taberseterân olarak geçmektedir. İrmîniye'ye bağlı bir bölgedir (bk. Yâkût, IV, 16). Bu günkü Tabasaran'dır.

²⁴⁵ Filân, Hazar bölgesinde Derbend yakınlarında yer alan bir şehirdir. Hükümdarı Filânşâh olarak adlandırılıyordu (bk. Yâkût, IV, 286. Ayrıca bkz. Mes'ûdî, *Mürücu'z-zeheb*, I, 192-193).

²⁴⁶ Kudâme b. Ca'fer bu ismi Curşânşâh olarak vermektedir (bk. a.g.e., s. 331).

ile de barış anlaşması yaptığı rivayet edilmektedir.²⁴⁷ 113 (731-732) yılında Şirvan bölgesi civarında bulunan Hayzân²⁴⁸ kelesini uzun süren kuşatmanın ardından ele geçirerek tahrip eden Mesleme bunun ardından Sûrân²⁴⁹ üzerine gitti ve hükümdarının sulh teklifini kabul ederek onunla sulh yaptı²⁵⁰. Daha sonra Hazarlar'ın peşini takip ederek Cürzân'ı²⁵¹ savaşa fethetti. Şirvân,²⁵² Maskat²⁵³ ve Kür nehri civarında yaşayan halkları da sulh yoluyla itaat altına aldı²⁵⁴. 113 (731-732) yılında Hazar ülkesinin iç bölgelerine doğru ilerleyişini sürdüren Mesleme'nin çeşitli merkezler üzerine gönderdiği ordular önemli zaferler kazandı. Neticede Belencer dağının arkasındaki vilayetler de hâkimiyet altına alındı. Bu savaş sırasında Hakan'ın oğlu öldürüldü²⁵⁵. Hazar hakanının kalabalık orduyla geri dönmesiyle²⁵⁶ Versan'da meydana gelen savaşı da kazanmasına²⁵⁷ rağmen Mesleme, Hazarlar'ın kalabalık ordusu karşısında tutunamayacağını anlayınca manevra ederek hızlı bir şekilde Derbend'e geri dönmüştür²⁵⁸. Aynı yıl Mesleme Hazar hakanının peşinden giderek Hazar ülkesinin daha da içlerine girmiş ve Hazarlar'ın kalabalık ordusu ile karşılaşmıştır. Çıkan şiddetli savaşta Mesleme yenilmekten zor kurtulmuş ve ordusunu geri çekmiştir. Fakat daha sonra toparlanarak Hazarlar'ı mağlup edebilmiştir²⁵⁹. Theophanes'e göre ise Mesleme 113 (731-732) yılında Türkler'in üzerine yürümüş, fakat Kafkas kapılarına ulaştıktan sonra daha da iç kesimlere ilerlemekten çekinerek geri dönmüştür²⁶⁰. Süryani kaynaklarının da verdiği bilgilere göre Azerbaycan'da Mesleme'nin kalabalık ordusu ile Hazarlar arasında vuku bulan savaşta her iki taraf çok sayıda kayıp vermiş, neticede Hazarlar'ın ilerlemesi durdurulmuş, iki taraf arasında bir sulh yapılmıştır²⁶¹. Ne var ki, Hazarlar'ın iç kesimlerine ilerlememesi Mesleme'nin azli ile sonuçlanmıştır. Mesleme'nin Hazarlar'ın önünden

²⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 209; Kudâme b. Ca'fer, *a.g.e.*, s. 331.

²⁴⁸ Ziyâ Bünyadov'a göre Hayzân Kaytak'ın tahrip edilmiş şeklidir. (*Fetihler kitabı*, 35 nolu dn., s. 74). Buradaki Hayzân Derbend'e bağlı Şabran kalesidir (*a.g.e.*, 73 nolu dn., s. 76).

²⁴⁹ Erken dönem coğrafya kitaplarında böyle bir yer ismine rastlayamadık. Evliya Çelebi Sûran kalesinin Gürcistan'ın eski ve müstahkem kalelerinden olup Tiflis civarında bir tepe üzerinde bulunduğunu kaydetmektedir (bkz. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme* (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), I-XV, İstanbul 1969-1971, IV, 12).

²⁵⁰ Halîfe b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 344.

²⁵¹ Yâkût'a göre Cürzân, İrmîniye'ye bağlı Tiflis civarında bir şehirdir (bkz. Yâkût, II, 125).

²⁵² Ya'kûbî, II, 318.

²⁵³ Maskat, Hazar denizi sahilinde Derbend civarında bulunan bir şehirdir (bk. İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 293; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 259; Yâkût, V, 127).

²⁵⁴ Halîfe b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 344; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 209; Ya'kûbî, II, 318; Kudâme b. Ca'fer, *a.g.e.*, s. 331.

²⁵⁵ Taberî, VII, 88; İbnü'l-Esîr, V, 173; İbn Kesîr, XIII, 65.

²⁵⁶ İbn A'sem, IV, 283

²⁵⁷ Ya'kûbî, II, 318

²⁵⁸ İbn A'sem, IV, 283; İbnü'l-Esîr, V, 173-174; Artamonov, *a.g.e.*, s. 287.

²⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h. 101-120)*, 308.

²⁶⁰ Theophanes, *a.g.e.*, s. 101; Menbicî, *a.g.e.*, s. 90; Uçar, *a.g.e.*, s. 122.

²⁶¹ Ebü'l-Ferec, I, 195; Süryani Mikhail, II, 501; *Siriyskie istoçniki ob Azerbaydjane*, s. 42.

geri çekildiği esnada emrinde savaşan Mervân b. Muhammed'in ordugâhı gizlice terk ederek halife Hişam'ın yanına gittiği ve Mesleme'nin görevini başarılı şekilde yapamadığını, Hazar topraklarının iç bölgelerine nüfuz edemeyip yakınlarda bulunan yerleri ele geçirmekle yetindiğini, Hazar topraklarına girdiği sırada da onlara fazla bir zarar veremediğini ve yaptıklarının akdettiği bir sulthan ibaret olduğunu söyleyerek onu halifeye şikâyet etmiş, Hazarlar'dan intikam olarak üzerlerinden bu lekeyi temizlemek için ondan kendisini bölgeye vali olarak görevlendirmesini istemiřtir²⁶². Bu şikâyet üzerine Hişâm b. Abdülmelik 114 (732-733) yılında Mesleme'yi İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valiliğinden azlederek bölgeye amcasının oğlu Mervân b. Muhammed b. Mervân'ı vali tayin etmiřtir²⁶³.

5. Emevî Ailesi İçindeki Yeri ve Vefatı

Mesleme b. Abdülmelik dînî ve ahlâkî yaşantısıyla takdirle anılmaktadır. O, amcasının oğlu Ömer b. Abdülazîz'den hadis rivayet etmiş, kendisinden de Ebû Vâkid Sâlih b. Muhammed b. Kudâme el-Leysî el-Medenî, Abdülmelik b. Ebî Osman, Ubeydullah b. Kaza'a, Üyeyne b. Süfyân, Utbe b. İmrân el-Hilâlî, Muâviye b. Hudeyc, Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî de rivayetlerde bulunmuřlardır²⁶⁴. 94 (712-713) yılında hac emirliği görevini yaptıđı²⁶⁵ rivayet edilen Mesleme'nin kaynaklarda güzel ahlaklı ve dürüst bir kişi olduğunu gösteren bilgiler aktarılmaktadır. Örneğin Emevî sarayında karşılaştığı bazı gayri ahlâkî olaylar karşısında sessiz kalmamıştır. Habbâbe ve Sellâme adlı cariyeleri ile vakit geçiren ve devlet işlerini ihmal ederek aşırı süffî bir hayat süren kardeşi Yezîd b. Abdülmelik'in bu davranışlarına üzülen Mesleme bu duruma daha fazla tahammül edemeyip halifenin huzuruna çıkmış ve içki ve şarkıyla gün geçirdiği için onu ciddi şekilde ikaz etmiştir. Âdil bir halife olan Ömer b. Abdülazîz gibi birisinin yerine geçtiğini söyleyerek onu uyarımiş, ümmetin işleri ile ilgilenmediğini, halkın feryatlarını göz ardı ettiğini, Cuma namazlarına dahi katılmadığını, kendisiyle görüşmek için gelen heyetlerin kapıda beklediğini, fakat onun bunlardan habersiz olduğunu söyleyerek onu azarlamıştır. Mesleme'nin yaptığı bu ikazlardan etkilenen Yezîd b. Abdülmelik'in ona hak vererek içkiyi bırakmaya niyet ettiği ve bir süre Habbâbe'nin yanına gitmeyerek eğlenceli hayattan uzak durduğu zikredilmektedir²⁶⁶. Sarayda halife kardeşleri nezdinde etkili olan Mesleme bazen önemli meselelere de yön vermiştir. Nitekim Yezîd b. Mühelleb isyanı sırasında yola çıkmadan önce, Abbas b. Velîd'in halife Yezîd b.

²⁶² İbnü'l-Esîr, V, 177; İbn Haldun, III, 91.

²⁶³ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 345; Yâ'kübî, II, 318; Taberî, VII, 90; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 332; Ezdî, a.g.e., s. 114; İbn Asâkir, LVIII, 38; İbnü'l-Esîr, V, 177; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (h. 101-120), 309; İbn Haldun, III, 91; Menbicî, a.g.e., s. 91; Bünyadov, *Azerbaydjan v VII-IX vv.*, I, 136.

²⁶⁴ Mizzî, XXVII, 563; İbn Kesîr, XIII, 101; İbn Hacer, X, 144.

²⁶⁵ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 306; Taberî, VI, 491.

²⁶⁶ İbn Abdürabbih, *Ahbâru'n-nisâ' fi ikdi'l-ferîd* (nşr. Abdülemîr Ali Mihennâ-Samîr Yûsuf Câbir), Beyrut 1410/1990, s. 66-67; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Ahbâru'n-nisâ' fi kitâbi'l-egânî* (der. Abdülemîr Ali Mihennâ), Beyrut 1409/1988, s. 87-88.

Abdülmelik'in yanına girerek yeğeni Abdülaziz b. Velîd'i kendisine veliaht tayin etmesini önerdiğini duyunca hemen kardeşi Yezîd b. Abdülmelik'in huzuruna girmiş ve veliahtlığa önce Hişâm b. Abdülmelik'i, ondan sonra da oğlu Velid'i tayin etmesinin daha doğru olacağını söyleyerek onu ikna etmeyi başarmıştır²⁶⁷. Mesleme cömertliği ile de ün kazanmıştır. Hatta bilhassa halifelerde olması gerektiğini düşündüğü bu karakteri göremediği için kardeşi Hişâm b. Abdülmelik'i tenkit etmiş ve ona "Ey Hişâm! Sen cimri ve korkak birisi olduğun halde halife olmayı nasıl istersin!" diyerek ikaz etmiştir. O, gücü yetip de bağış yapmayana ve zengin olup da ihsanda bulunmayana hayret ettiğini bildirmiştir²⁶⁸. Bir defasında ise şair Nusayb'a on bin dinar bağışlayan Mesleme, ayrıca malının üçte birini edebiyatçılara vasiyet etmiştir²⁶⁹. Bundan başka Velîd b. Abdülmelik döneminde Sevâd bölgesinde bulunan bataklık arazini islah ederek burada iki su kanalı kazdırmış, çiftçilerle anlaşarak bu toprakları verimli hale getirmiştir. Neticede halk bu topraklar üzerinde pek çok zengin çiftlikler kurmuşlardır²⁷⁰. Mesleme'nin bazı rivayetlere göre Muharrem 120 (Ocak 738)²⁷¹, diğer bazı rivayetlere göre ise Muharrem 121 (Aralık 738-Ocak 739)²⁷² tarihinde Hânût'ta²⁷³ veya Fırat nehri sahilinde bulunan Hâbûr'da vefat ettiği kaydedilmektedir²⁷⁴. Neredeyse bütün hayatı boyunca farklı cephelerde seferlere iştirak ederek çok sayıda fetihler gerçekleştiren Mesleme bu yönüyle Halid b. Velid'e benzetilmekte, onun gibi büyük bir azim ve güce sahip olduğu rivayet edilmektedir²⁷⁵.

SONUÇ

Mesleme b. Abdülmelik annesinin bir cariye olması sebebiyle halifelik görevine getirilmemekle birlikte parlak zekâsı, askerî kabiliyeti ve yiğitliği ile halifelik yapan dört kardeşinden daha üstün görülmüştür. Gençliğinden itibaren bu özelliklerini fark eden babası Abdülmelik b. Mervan onu Bizans cephesindeki savaşlarda komutan olarak görevlendirmiş ve vefatı öncesi kardeşlerine onu gözetmelerini, önemli işlerde ona danışmalarını ve mühim işlerde onu görev-

²⁶⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 369-370; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, IV, 442; İbnü'l-Esîr, V, 91; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, I-XVIII, Kâhire ts., XIX-XXVII (nşr. M. Ebü'l-Fazl-Ali M. Bicâvî-Hüseyn Nassaâr v.dğr.), Kahire 1395-1405/1975-85, XXI, 393; İbn Haldûn, III, 80.

²⁶⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 359, 378. Benzeri bir rivayet için bk. İbnü'l-Esîr, V, 262; Nüveyrî, XXI, 461.

²⁶⁹ Mizzî, XXVII, 564; İbn Kesîr, XIII, 103.

²⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 292; Kudâme b. Ca'fer, *a.g.e.*, s. 169-170; Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA*, XXIX, 319.

²⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 350; İbn Asâkir, LVIII, 46.

²⁷² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VII, 199; Mizzî, XXVII, 565; İbn Asâkir, LVIII, 46; İbn Kesîr, XIII, 103-104; İbn Hacer, X, 144.

²⁷³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VII, 199; İbn Asâkir, LVIII, 46; İbn Kesîr, XIII, 104.

²⁷⁴ Muhammed b. Abdülmün'im Himeyrî, *Kitâbü'r-ravzu'l-mî'târ fi haberî'l-aktâr* (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut 1975, s. 211.

²⁷⁵ İbn Kesîr, XIII, 103

lendirmelerini vasiyet etmiştir. Bunun bir neticesidir ki, Mesleme, babasının ve-fatından sonra sıra ile hilafet makamına oturan kardeşleri tarafından önemli askerî ve idâri görevlerin başına getirilmiştir. Bizans cephesinde çok sayıda se-fer ve fetih gerçekleştirmiş, Kafkas cephesinde ise Hazarlar'a karşı önemli ba-sarılar sağlayarak devletin sınırlarının korunmasında eşsiz gayret göstermiştir. Diğer taraftan iç kargaşaları bastırarak devleti büyük tehlikelerden kurtarmış, böylece yaptığı hizmetleriyle Emevî Devleti ve İslâm tarihinin büyük kumandan-ları arasına girmiştir.

Kaynaklar:

- » ABDÜLMÜN'İM Mâcid, et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye ('asru Hulefâ'i'l-Emeviyyîn), I-II, Kahire 1982.
- » ALİYEV SALİH, Muhammedoğlu, "Derbend", DİA, İstanbul 1994, IX, 164-166.
- » ALİ B. ABDUURAHMAN el-AMR, Hişâm b. Abdülmelik ve'd-devleti'l-Emeviyye, y.y. 1412/1992.
- » ARTAMONOV, Mihail İllarionoviç, Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar (trc. Ahsen Batur), İstanbul 2004
- » ATÇEKEN, İsmail Hakkı, Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik, Ankara 2001.
- » AVCİ, Câsim, İslâm-Bizans İlişkileri, İstanbul 2003.
- » AYCAN, İrfan – SARIÇAM, İbrahim, Emeviler, Ankara 1993.
- » AZİMLİ, Mehmet, "Mesleme b. Abdülmelik ve Futuhâtı", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt II, Diyarbakır 2000, 85-103.
- » BAKIHANOV, Abbaskuluuağa (ö. 1847), Gülistân-i İrem, Bakı 2001.
- » BARTOLD, V.V., Rabotı po istoričeskoj geografii, Moskova 2002.
- » BELÂZÜRİ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), Ensâbü'l-eşrâf (nşr. Süheyl Zekkâr-Riyaz Ziriklî), I-XIII, Beyrut 1417/1996.
- » _____, Fütühu'l-büldân (nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut 1398/1978.
- » BROOKS, E. W., "The Campaign of 716-718 from Arabic Sources", JHS, XIX, 1899, 19-31.
- » _____, "The Successors of Heraclius to 717", CMH, II, Cambridge 1957, 391-417.
- » BUHÂRİ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr, I-VIII, Haydarâbâd 1363/1943.
- » BÜNYADOV, Ziya, Azerrbaydjan v VII-IX vv., Baku 1999.
- » CANARD, Marius, "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri" (trc. İsmail Hami Danişmend), İstanbul Enstitüsü Dergisi, II, İstanbul 1956, 213-259.
- » CONSTANTİNE, Porphyrogenitus (ö. 959), De Administrando Imperio (nşr. Gy Moravacsik, İngilizce'ye trc. R.J.H. Jenkins), Washington D.C., 1957.
- » DASKHURANÇI, Movses, The History of the Caucasian Albanians (İngilizce'ye trc. C.J.F. Dowsett), London 1961
- » DEMİRKENT, Işın, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997.
- » DİNEVERİ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), el-Ahbârü't-tivâl (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1960.
- » EBÜ HÂMİD EL-GİRÂNÂTİ, Muhammed b. Abdirrahmân (Abdirrahîm) b. Süleyman el-Mâzini (ö. 565/1169), Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb (nşr. Kâsim Vahab), Beyrut 2003.
- » EBÜL-FEREC EL-İSFAHÂNİ, Ali b. Hüseyin (ö. 356/967), Ahbârü'n-nisâ fi Kitâbi'l-Eğânî (der. Abdülemir Ali Mihenna), Beyrut 1409/1988.
- » EBÜ'L-FEREC, İbnü'l-İbrî (ö. 680/1286), Târih (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1945-50.
- » EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatnâme (Türkçeştiren: Zuhuri Danişman), I-XV, İstanbul 1969-71.
- » EZDİ, Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed (ö. 334/945-946), Târîhu'l-Mevsil (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967.
- » FOSS, Clive F.W., "Pisidia", The Oxford Dictionary of Byzantium (nşr. A.P. Kazhdan ve đđr.), I-III, Washington 1991, III, 1680.
- » GADJİEV, M.G., DAVUDOV, O.M., ŞİKHAİDOV, A.R., İstoriya Dagestana s Drevneysikh Vremen Do Konça XV v., Mahaçkale 1996.
- » GARSOİAN, Nina G., "Albania, Caucasian", Oxford Dictionary of Byzantium, New York 1991, I, 52.
- » GUİLLAND, R., "L'expedition de Maslama contre Constantinople (717-718)", Etudes Byzantines, Paris 1959, 109-133.
- » GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, Eski Ruslar Ve Büyük Bozkır Halkları (trc. Ahsen Batur), I-II, İstanbul 2003.

- » GUSEYNOV, R., Sırıyskie İstoçniki ob Azerbaydjane (nşr. N.V. Pigulevskaya), Baku 1960.
- » HALİFE B. HAYYÂT (ö. 240/854), et-Târîh (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad 1405/1985.
- » HITTİ, Philip K., History of the Arabs, London 1986.
- » _____, History of Syria, London 1951.
- » HİMYERÎ, Muhammed b. Abdülmün'im, Kitâbü'r-Ravzi'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1975.
- » İBN A'SEM EL-KÜFÎ, Ebû Muhammed Ahmed (ö. 320/932'den sonra), Kitâbü'l-Fütûh, I-IV, Beyrut 1406/1986.
- » _____, Kitâbü'l-Fütûh – Fetihler kitabı, Azerbaycan'ın VII-IX. asırlar tarihine ait kısımların tercümesi (trc. Ziya Bünyadov), Bakı 1995.
- » İBN ABDÜLHAKEM, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/870), Fütûhu Mısır ve ahhâruhâ (nşr. Charles C. Torrey), Leiden 1920.
- » İBN ABDÜRABBİH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (ö. 327/939), el-İkdü'l-ferîd (nşr. Ahmed Emîn v.dğr.), I-VII, Kahire 1389-93/1969-73.
- » _____, Ahbâru'n-nisâ' fî İkdî'l-ferîd (der. Abdülemir Ali Mihennâ - Samîr Yûsuf Câbir), Beyrut 1410/1990.
- » İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullâh (ö. 571/1175), Târîhu Medîneti Dimaşk (nşr. Ömer b. Garâme el-Amrevî v.dğr.), I-LXXX, Beyrut 1415-21/1995-2000.
- » İBN HACER, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), Tehzîbü't-Tehzîb, I-XII, Haydarâbâd 1325-1327/1907-09.
- » İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber, I-VII, Beyrut 1399/1979.
- » İBN HALLİKÂN, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'i'z-zamân (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1398/1978.
- » İBN HAZM EL-ENDELÜSÎ, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1064), Cemheretü ensâbi'l-Arab (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1982.
- » İBN HURDÂZBİH, Ubeydullah b. Abdullah (ö. 280/893), el-Mesâlik ve'l-memâlik (nşr. M.J. de Goeje), Leiden 1967.
- » İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1372), el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Abdullah b. Abdülmuhşin et-Türkî), I-XXI, Riyad 1417/1420.
- » İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), el-Ma'ârif (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1969.
- » _____, el-İmâme ve's-siyâse (İbn Kuteybe'ye nisbet edilir.) (nşr. Alî Şîrî), I-II, Beyrut 1410/1990.
- » İBN SA'D, Ebû Abdillâh (ö. 230/844), et-Tabakâtü'l-kübrâ, I-IX, Beyrut 1388/1968.
- » İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk (nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1412/1992.
- » İBNÜ'L-ESİR, İzzüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybânî (ö. 630/1232), el-Kâmil fi't-târîh (nşr. C.J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979.
- » İBNÜ'L-FAKİH, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (ö. III-IV./IX-X. yüzyıl), Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân (nşr. M.J. de Goeje), Leiden 1967.
- » İBNÜ'L-MÜYESSER, el-Müntekâ min ahhâri Mısır (nşr. Eymen Fuad Seyyid), Paris 1981.
- » KMOSKO, Michael, "Araplar ve Hazarlar", Türkiyat Mecmuası İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, III, İstanbul 1935, 133-155.
- » KUDÂME B. CA'FER (ö. 337/948), el-Harâc ve sînâ'atü'l-kitâbe (nşr. Muhammed Hüseyin Zebîdî), Bağdat 1981.
- » KURT, Hasan, "Mesleme b. Abdülmelik", DİA, XXIX, 318-
- » KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", DİA, İstanbul 1997, XVI, 245-247.
- » LAMMENS, H., "Maslama İbn Abd al-Malik", EI, Leiden 1987, V, 394.
- » LEVÇENKO, M.V., Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi (trc. Mâide Selen), İstanbul 1999.
- » ŞİT HATTAB, Mahmûd, "Mesleme b. Abdülmelik, Kâhiru Hirakl ve Fâtihu Anâdûl", ME, LI/1 (1978), 44-79; LI/2 (1979), 333-354.
- » MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı), Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim (nşr. M.J. de Goeje), Leiden 1906.
- » MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966'dan sonra), Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh (nşr. Halîl İmrân Mansûr), Beyrut 1417/1997.
- » MENBİCÎ, Agapius b. Kostantîn (ö. 941'den sonra), el-Müntehab min târîhi'l-Menbicî (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Lübnan 1406/1986.
- » MES'ÜDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö. 345/956), et-Tenbîh ve'l-işrâf (nşr. M.J. de Goeje), Leiden 1967.

- » _____, Mürüçü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), I-IV, Kahire 1384-85/1964-65.
- » MİZZÎ, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf (ö. 742/1341), Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut 1403-1413/1982-1992.
- » NİKEPHOROS, Patriarch of Constantinople (ö. 829), Short History (nşr. ve trc. Cyril Mango), Washington D.C. 1990.
- » NÜVEYRÎ, Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed (ö. 733/1333), Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb, I-XVIII, Kahire ts., XIX-XXVII (nşr. M. Ebü'l-Fazl-Âli Muhammed el-Bicâvî - Hüseyin Nassâr v.dğr.), Kahire 1395-1405/1975-1985.
- » ODABAŞI, Fatma, Emeviler Döneminde Mühellebiler Ailesi (Basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 1993.
- » OSTROGORSKY, George, History of the Byzantine State (Almanca'dan trc. Joon Hussey), New Brunswick 1957.
- » PLETNEVA, S.A., Hazarı, Moskova 1986.
- » ROTTER, G., "Maslama b. Abd al-Mâlik", El²(İng.), Leiden 1991, VI, 740.
- » SAFEDÎ, Selâhaddin Hafîl b. Aybeg (ö. 764/1363), Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât (nşr. H. Ritter v.dğr.), I-, Wiezbaden 1381/1962.
- » STRECK, "Berzend", İA, II, 566-567.
- » _____, "Ermeniye", İA, İstanbul 1988, IV, 317-326.
- » _____, "Erzen", İA, İstanbul 1988, IV, 337-338.
- » SÜRYÂNİ MİKHAİL, Chronique de Michel le Syrien (trc. J.B. Chabot), I-III, Paris 1899-1905.
- » TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), I-XI, Beyrut ts.
- » TAŞAĞIL, Ahmet, "Hazarlar", DİA, İstanbul 1998, XVII, 116-120.
- » THEOPHANES (ö. 818), The Chronicle of Theophanes (trc. Hurry Turtledove), Philadelphia 1982.
- » UÇAR, Şahin, Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi, İstanbul 1990.
- » WELLHAUSEN, Julius, Arap Devleti ve Sukutu (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963.
- » YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak b. Ca'fer (ö. 292/904) Târîhu'l-Ya'kübî, I-II, Beyrut ts.
- » YÂKÛT, Ebû Abdullah el-Hamevî (ö. 636/1229), Mu'cemü'l-büldân, I-V, Beyrut ts.
- » YİĞİT, İsmail, "Emeviler", DİA, İstanbul 1995, XI, 87-104.
- » ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), Siyeru a'lâmi'n-nübelâ (nşr. Şuayb Arnaût v.dğr.), I-XXV, Beyrut 1401-09/1981-88.
- » _____, Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî - Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr.), Beyrut 1407/1987-
- » ZÜBEYRÎ, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah (ö. 236/850), Nesebü-Kureyş (nşr. E. Levi - Provençal), Kahire 1982.